

नामानि । द्वितीये मनुष्यतदवयवादिद्रव्यविषयाणि । तृतीये तदुभयद्रव्यगत * बज्रत्वज्ञत्वादिधर्मविषयाणि । निगमशब्दे वेदवाची, यास्त्रेण तत्र तत्रापि निगमो भवतीत्येवं वेदवाक्यानामवतारितत्वात्, तस्मिन्निगम एव प्रायेण वर्त्तमानानां शब्दानां चतुर्थाध्यायरूपेण द्वितीयेऽस्मिन् काण्ड उपदिष्टत्वात् । तस्य काण्डस्य नैगमत्वं । पञ्चमाध्यायरूपस्य तृतीयकाण्डस्य दैवतं विस्पष्टं, पञ्चमाध्यायरूपकाण्डत्रयात्मक एतस्मिन् ग्रन्थे परनिरपेक्षतया पदार्थस्योक्तत्वात्तस्य ग्रन्थस्य निरुक्तत्वं ; तद्याख्यानञ्च समाम्नायः समाम्नात इत्यारभ्य तस्यास्तस्यास्तद्भाष्यमनुभवत्यनुभवतीत्यन्तैर्द्वादशभिरध्यायैर्यास्त्रो निर्म्ममे, तदपि निरुक्तमित्युच्यते । एकैकस्य पदस्य सम्भाविता अवयवार्थास्तत्र निःशेषेणोच्यन्ते इति व्युत्पत्तेः । तत्र हि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपरार्गनिपाताश्चेति प्रतिज्ञायोच्चावचंस्वर्थेषु निपतन्तीति निपातस्वरूपं निरुच्यैवमुदाहृतं, नेति प्रतिषेधार्थीयो, भाषायामुभयमन्वध्यायं नेन्द्रं देवममंसतेति प्रतिषेधार्थीय इति, दुर्मदासो न सुरागामित्युपमार्थीय इतिच, तच्च लोके केवलप्रतिषेधार्थीयस्यापि नकारस्य वेदे प्रतिषेधोपमात्रक्षयोभयार्थोदाहरणं अस्मिन् ग्रन्थेऽवगम्यते ; एवं ग्रन्थकारेणोक्तास्तत्पदनिर्वचनविशेषाः, तत्तन्मन्त्रव्याख्यानवसर एवास्माभिरुदाहरिष्यन्ते, नच निर्वचनानां निर्म्मूलत्वं शङ्कनीयं ; एतद्व्युत्पत्त्यर्थमेव ब्राह्मणेषु पदनिर्वचनानां केषामुक्तत्वात्तदाज्जतीनामाज्जित्वमिति, तमिन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते इति, यदप्रथयत्, तत् पृथिव्यै पृथिवीत्वमितिच । ग्रन्थकारोऽपि तत्र तत्र स्तोत्रनिर्वचनमूलीभूत ब्राह्मणान्युदाहरिष्यति, केषाञ्चिन्निर्वचनानां व्याकरणबलेन सिद्धावपि न सर्वेषां सिद्धिरस्ति, अतएव ग्रन्थकार आह तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कात्स्न्यं स्वार्थसाधकञ्चेति, तस्मादेदार्थावबोधायोपयुक्तं निरुक्तं । तथा कन्दोग्रन्थोऽप्युपयुज्यते कन्दोविशेषाणां तत्र तत्र विहितत्वात्, तस्मात् सप्तचतुरत्तराणि कन्दांसि प्रातरनुवाकेऽनूच्यन्ते इति ह्याम्नातं, गायत्र्युष्णिगनुष्णुप् षड्भती षड्भक्तित्रिष्टुप् जगतीत्येतानि सप्तकन्दांसि । चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री, ततोऽपि चतुर्भिरक्षरैरधिककाष्टाविंशत्यक्षरोष्णिक्, एवमुत्तरोत्तराधिकानुष्टुवादयोऽवगन्तव्याः । अथान्यत्रापि श्रूयते गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्यादध्यात्,

त्रिद्विगभीराजन्मस्य, जगतीभिर्वैश्वस्येति । तत्र ममत्ववगमादिसाध्ये
 मायन्यादिविवेकः कन्दोग्रन्धमन्तरेण न सुविज्ञेयः । किञ्च, यो ह वा
 अविदितार्थेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति, वाध्यापयति, वा,
 स्थाणुं वर्कति गर्ते वा पत्यते प्रवामीयते पापीयान् भवति, तस्मादेतानि
 मन्त्रे मन्त्रे विद्यादिति श्रूयते । तस्मात्तावद्देवनाय कन्दोग्रन्ध उपयु-
 ज्यते । ज्योतिषस्य प्रयोजनं तस्मिन्नेवग्रन्थेऽभिहितं, यज्ञकालार्थ-
 सिद्धय इति । कालविशेषविधयः श्रूयन्ते । संवत्सरमेतद्गतं घरेत्, संव-
 त्सरं पश्यथं त्वत्वेवमादयः संवत्सरविधयः । वसन्ते ब्राह्मणोऽभिमाद-
 धीत, ग्रीष्मे राजन्य आदधीत, शरदि वैश्व आदधीतेत्याद्या ऋतु-
 विधयः । मासि मासि * पृष्ठान्युपयन्ति, मासि मास्यतिग्राह्या
 गृह्यन्ते, इत्याद्या मासविधयः । यं कामयेत वशीयान् स्यादिति तं पूर्व-
 पक्षे याजयेदित्याद्याः पक्षविधयः । एकाष्टकाया दीक्षेरन्, षष्ठगु-
 णीपौर्णमासे दीक्षेरन् इत्याद्यास्तियिविधयः । प्रातर्जुहोति, सायं
 जुहोतीत्याद्याः प्रातःकालादिविधयः । क्षत्तिकास्त्रभिमादधीतेत्याद्या
 नक्षत्रविधयः । अतः कालविशेषानवगमयितुं ज्योतिषमुपयुज्यते । एते-
 षाञ्च वेदार्थोपकारिणां वस्त्रां ग्रन्थानां वेदाङ्गत्वं शिक्षायामेवमुदी-
 रितं । कन्दः पादौ तु वेदस्य, हस्तौ कल्पोऽथ पथ्यते । ज्योतिषमवगमं
 चक्षुर्निरुक्तं आत्रमच्यते । शिक्षा प्राणन्तु वेदस्य, मुखं व्याकरणं स्मृतं ।
 तस्मात् साङ्गमधीत्वैव ब्रह्मलोके महीयत इति । घडङ्गवत् पुराणा-
 दीनामपि वेदार्थज्ञानोपयामं दृष्ट्वा विद्यास्थानत्वं याज्ञवल्क्येन स्मर्यते,
 पुराणन्यायमीमांसा धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां
 धर्मस्य च चतुर्दशेति । इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपहृद्येदिति ।
 * विभेत्स्यत्पुताद्वेदो मोभयं प्रहरेदिति । अन्यत्रापि स्मर्यते ।
 ऐतरेयतैत्तिरीयकाठकादिशाखास्तृक्तानि हरिश्चन्द्रनाधिकेताद्युपास्त्रा-
 नानि धर्मब्रह्मावबोधोपयुक्तानि तेषु तेष्वितिहासग्रन्थेषु स्पष्टी-
 कृतानि । उपनिषदुक्ताः सृष्टिस्थितिलयादयो ब्राह्मवैष्णवादिपुराणेषु
 स्पष्टीकृताः । सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराख्यश्च । वंशानुचरितं
 चेति पुराणं पञ्चलक्षमिति । सृष्ट्यादेः पुराणप्रतिपाद्यतयावग-
 मात्, न्यायशास्त्रे प्रमाणप्रमेयसंज्ञयप्रयोजनदृष्टान्तादीनां षोडशपदा-
 र्थानां निरूपणात् तदनुसारेणेदं वाक्यमस्मिन्नर्थे प्रमायं भवति,

* सवश्रुताणि, कां च । * विभेत्स्यत्पुताद्वेदो मोभयं प्रहरेदिति । अन्यत्रापि स्मर्यते ।

नेतरदिति निर्णयः कर्तुं शक्यते । पूर्वोत्तरमोमांसयोर्वेदार्थोपयो-
गितेति स्पष्ट एव । मन्त्रविष्णुहारीतादिप्रोक्तस्मृतिषु वेदोक्तसन्धा-
वन्दनादिविधयः प्रपञ्चिताः, तदुहवा एते ब्रह्मवादिनः पूर्वोऽभिमन्त्राः
सन्धायां गायत्रियाभिमन्त्रिता आपऊर्द्धं विक्षिपन्तीत्यादिकः सन्धा-
वन्दनविधिः । पञ्च वा एते महायज्ञा महान्त इति प्रतीयन्त इत्या-
दिको महायज्ञविधिः । एवं विध्यन्तराणि द्रष्टव्यानि । उक्तप्रकारेण
पुराणादीनां वेदार्थज्ञानोपयोगाद्विद्यास्थानत्वं युक्तं । एतैः पुराणा-
दिभिश्चतुर्दशविद्यास्थानैरुपबृंहिताया विद्याया ग्रहणमधिकारि-
विशेषेण शाखान्तरगतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैरुपदर्शितं । तांश्च मन्त्रान् यास्क उदा-
जहार । तत्रायं प्रथमो मन्त्रः । विद्या हा वै ब्राह्मणमाजगाम, गोपाय
मा शे वधिष्टेऽहमस्मि, अस्त्यकाथावजवेऽयतायन मा ब्रूया वीर्यवती
तथा स्यामिति । विद्याभिमानिनी देवता ब्राह्मणमुपदेष्टारमाचार्यमा-
जगाम, आगत्यैवं प्रार्थयामास, हे ब्राह्मण, अनधिकारिणेऽनुपदिश्य मां
पालय, तवाहं निधिवत् पुरुषार्थहेतुरस्मि, तादृशं मयि तदुपदेष्टरि
त्वयि च योऽस्त्यां करोति, यस्माज्जवेन विद्यां नाभ्यस्यति, योऽपि ज्ञाना-
चमनाद्याचारनियतो न भवति, तादृशेभ्यः शिष्येभ्यो * न मां ब्रूयाः, *
तथा सति त्वद्गुदये स्थित्वा फलप्रदा भवेयं । अथ द्वितीयो मन्त्रः । य
आवृण्वत्यवितथेन कर्णावदुःखं कुर्वन्नमृतं सम्प्रयच्छन्, तं मन्ये पितरं
मातरश्च, तस्मै न द्रुह्येत् कतमचनान्नेति । पूर्वस्मिन्नन्ने आचार्यस्य
नियममभिधायास्मिन्नन्ने शिष्यस्य नियमो विधीयते । वितथममृतमपु-
रुषार्थभूतं लौकिकं वाक्यं, तद्विपरीतं सत्यं वेदवाक्यं । तादृशेन वाक्येन य
आचार्यः शिष्यस्य कर्णावावृण्वत्ति सर्वतस्तर्दनं पूरणं करोति, उपसर्गव-
शादौचित्याच्च त्वतिधातोर्र्थान्तरे वृत्तिः, सर्वदा वदन् यः आवयती-
त्यर्थः । किं कुर्वन्, अदुःखं कुर्वन्, मन्दप्रज्ञस्य माणवकस्यार्द्धममृतं वा
ग्रहीतुमशक्यस्य यथा दुःखं न भवति, तथा पादं पादैकदेशं वा ग्राह-
यन्, किञ्चामृतं संप्रयच्छन्, अमृतस्य देवत्वजन्मनो मोक्षस्य वा प्रापक-
त्वादमृतं वेदार्थस्तस्य दानं कुर्वन्, तन्तादृशमाचार्यं सच्छिष्यो मुख्य-
मातापितरूपं मन्येत, पूर्वसिद्धौ तु मातापितरावधमस्य मनुष्यस्य
शरीरस्य प्रदानादमुष्मै तस्मै मुख्यमातापितरूपाचार्याय कथमपि
द्रोहं न कुर्यात् । अथ तृतीयो मन्त्रः । अध्यापिता ये गुणं नाद्रियन्ते

* १ शिष्याभासेभ्य इति पाठः कां-सं । * २ माब्रूया इति कां-सं ।

विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा । यद्यैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव
 तान्मभुनक्ति श्रुतन्तदिति । ये त्वधमा विप्रा गुरुणाध्यापिताः सन्तो
 विनयोक्त्या तदपहितचिन्तनेन शुश्रूषया वा गुरुं नाद्रियन्ते, आदर-
 रहितास्ते शिष्याभासा गुरोर्न भोजनीया अनुभवयोग्या न भवन्ति;
 नहि तेषु गुरुः कृपां करोति, यद्यैव गुरुणा ते न पालनीयाः, तथैव
 तानर्धमान् शिष्यान् तच्छ्रुतं गुरुपदिष्टं वेदवाक्यं न फलयति, फलप्रदं
 न भवतीत्यर्थः । अथ चतुर्थमन्त्रः । यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधा-
 न्वितं ब्रह्मचर्योपपन्नं । यस्ते न द्रुह्येत् कतमचनाह, तस्मै मा ब्रूयानि-
 धिपाय ब्रह्ममिति । हे आचार्य, यमेव मुख्यशिष्यं शुचित्वादिगुणो-
 पेतं जानीयाः, किञ्च यो मुख्यशिष्यस्तुभ्यं कदाचिदपि न द्रुह्येत्, तस्मै
 मुख्यशिष्याय त्वदीयनिधिपालकाय ब्रह्म वेदरूपामिमां विद्यां ब्रूयाः ।
 इत्थं विद्यादेवतया प्रार्थितेनाचार्येण मुख्यावेदविद्योपदेष्टव्या, तद-
 र्थमग्नेवेदोऽस्माभिः षडङ्गानुसारेण व्याख्यायते । तत्र मन्त्रब्राह्मणात्मके
 वेदे ब्राह्मणस्य मन्त्रव्याख्यानोपयोगित्वादादौ ब्राह्मणमारण्यकाण्ड-
 सहितं व्याख्यातं । अथ तत्र ब्राह्मणोदाहरणेन मन्त्रात्मकः संहिता-
 ग्रन्थो व्याख्यातव्यः ; स चाग्निमील इत्यारभ्य, यथावत्सहस्रासतीत्यन्तो
 ऽष्टकाण्डैर्दशमण्डलैश्चतुःषडध्यायैरीषदधिकसहस्रसूक्तैरीषदधिकद्विस-
 हस्रवर्गैरीषदधिकद्विदशसहस्रसङ्ख्याभिर्ऋग्भिस्त्रयोपेतः । तस्य च
 ग्रन्थस्य छत्सस्याप्याम्नातक्रमेणैव सामान्यविनियोगो ब्रह्मयज्ञजपादौ
 पूर्वमेवाभिहितः । विशेषविनियोगस्तु तत्तत्कृतौ सूत्रकारेण प्रदर्शितः ।
 सच त्रिविधः, सूक्तविनियोगः, * ढचादिविनियोगः, एकैकस्या
 ऋचो विनियोगश्चेति । तत्राग्निमील इति सूक्तं प्रातरनुवाके आग्नेय-
 क्रतौ विनियुक्तं ; सच विनियोग, आश्वलायनेन चतुर्धाध्यायस्य त्रयो-
 दशखण्डे सूत्रितः, * एवानो अम इति षट्, अग्निमीले, अग्निं
 दूतमिति द्वयं, तत्र ह्योनपादग्रहणात् सूक्तनिश्चयाय सूक्तं, सूक्तादौ
 ह्योनपाद इति परिभाषितत्वात् । तस्मिन् सूक्ते प्रथमाया ऋचो द्विती-
 यस्यां पवमानेष्टौ स्त्रिंशद्वितीयाज्यात्वेन विनियोगः, सच द्वितीयाध्या-
 यस्य प्रथमखण्डे सूत्रितः, साङ्गान् विश्वा अभियुजोऽग्निमीले पुरो-
 हितमिति संयाज्ये इति । तत्र छत्सपादग्रहणादृगित्यवगम्यते, ऋचं
 पादग्रहण इति परिभाषितत्वात्, तथा संयाज्य इत्युक्ते एते सौविष्ट-

इति प्रतीयादिति परिभाषितत्वात् स्त्रियुक्तत्वं सम्बन्धनिश्चयः, तथापि
 द्वितीयमन्त्रविनोदादृतत्वाद्वाच्यत्वं । यद्यपि साङ्गानिधेतया पुरो-
 वाक्यैव देवताया अग्निसंस्काररूपसंस्कारसिद्धिः, तथापि याज्यानु-
 वाक्ययोः समुच्चयो द्वादशाध्याये चतुर्थपादे मीमांसितः । पुरोऽनुवा-
 क्यायाज्ययोर्विकल्पो वा समुचितः । विकल्पोऽन्यतरेणैव देवतायाः
 प्रकाशनात् । पुरोऽनुवाक्यासमाख्यानाद्वचनाच्च समुच्चयः । देवता-
 प्रकाशनकार्यस्यैकत्वाद्युगमयोर्यथा विकल्पः, तथैवैकयुग्मतयोरेतयो-
 रिति चेत्, मैवं, पुरोऽनुवाक्येति समाख्याया उत्तरकालोनयान्याम-
 न्तरेणानुपपत्तेः, किञ्च पुरोऽनुवाक्यामनूच्य याज्यया जुहोतीति प्रत्य-
 क्षवचनेन देवतोपलक्षणं हविःप्रदानकार्यं भेदोक्तिपुरःसरं साहित्यं
 विधीयते, तस्मात् समुच्चय इति । एतच्चाभिमीज इत्यादि सूक्तं नवर्चं
 अभिं नव मधुच्छन्दो वैश्वामित्र इत्यनुक्रमणिकायामुक्तत्वात्, विश्वामि-
 त्रपुत्रो मधुच्छन्दो नामकस्तस्य सूक्तस्य दृष्टत्वादादावपि, ऋषगता-
 वितिधातुः सर्वधातुभ्यङ्, इगुपधेति क प्रत्ययः, वेदप्राप्त्यर्थं तपो-
 निष्ठितपुरुषान् स्वयम्भुर्वेदपुरुषः प्राप्नोत् । तथाच श्रुतिः * अजातान्
 हवै पृथीत तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयम्भुरभ्यावर्षत तदृषयोऽभवन्निति ।
 तथातीन्द्रियस्य वेदस्य परमेश्वरानुग्रहेण प्रथमतो दर्शनादृषित्वम-
 भिप्रेत्य स्मर्यते । युगान्ते तर्हि तान् वेदान्महर्षयो लेभिरे तपसा
 पूर्वमनुज्ञातान् स्वयम्भुर्वेति । ऋष्यादिज्ञानाभावे प्रत्यवायः स्मर्यते,
 अविदित्वा ऋषिच्छन्दो दैवतं योगमेव च । योऽध्यापयेज्जपेद्वापि
 पापीयान् जायते तु सः । ऋषिच्छन्दोदैवतानि ब्राह्मणार्थं खराद्यपि ।
 अविदित्वा प्रयुज्जानो मन्त्रकण्टक उच्यत इति । वेदनविधिश्च स्मर्यते ।
 खरवर्णाक्षरं माक्षा विनियोगार्थमेव च । मन्त्रं जिज्ञासमानेन वेदि-
 त्वं पदेपद इति । अभिमित्वादिरूक्तस्य छन्दोऽनुक्रमणिकायां यद्य-
 प्यत्र नोक्तं, तथापि परिभाषायामेवमुक्तं, आदौ गायत्रं प्राक् हिरण्य-
 क्षपादिति । हिरण्यक्षूपऋषिर्येषां मन्त्राणां वक्ष्यते, ततः प्राचीनेषु
 मन्त्रेषु सामान्येन गायत्र्यं छन्द इत्यर्थः । पुरुषस्य पापसम्बन्धं वारयितु-
 माच्छादकत्वाच्छन्द इत्युच्यते । तच्चारण्यकाण्डे समाज्ञायते । छादयन्ति
 हवा एनं छन्दांसि पापात्कर्म्मण इति । अथवा चीयमानाभिसन्तापस्य
 छादकत्वाच्छन्दस्त्वं तच्च सैत्तिरीया आमनन्ति, प्रजापतिरभिं चिनुते,

* सक्षुरयाविर्भूत्वा तिष्ठन्, तं देवा बिभ्यतोपायन्, ते कृन्दोभिरात्मानं
 क्रादयित्वापायन्, तच्छन्दसां कृन्दस्त्वमिति । यदा अपमृत्युं वारयि-
 तुमाच्छादयतीति कृन्दस्तदपि कृन्दग्योपनिनिषद्याज्ञातं । देवा वै मृत्यो
 बिभ्यु स्तर्षो विद्यां प्राविशन्, तेकृन्दोभिरात्मानमाच्छादयन्, यदेभि-
 राक्रादयंस्तच्छन्दसाश्चकृन्दस्त्वमिति । तथा द्योतनार्थदीप्यतिधातुनिमित्तो
 देवशब्दः, एतदाज्ञायते दिवा वै नो भूदिति तद्देवानां देवत्वमिति
 अतो दीप्यतीति देवः मन्वेद्योत्यत इत्यर्थः ॥

* क्षुरपदि कां, सं ।

॥ ऋग्वेदसंहिता ॥ १

॥ प्रथममण्डलं ॥

॥ प्रथमानुवाकः ॥

॥ प्रथमाष्टकः ॥

॥ प्रथमाध्यायः ॥

प्रथमसूक्तं

ॐ

१ १ १ अग्निमीले पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं ।
होतारं रत्नधातमं ॥

तत्र प्रथमे मण्डले प्रथमेऽनुवाके त्रीणि सूक्तानि, तत्राद्यं नवचं सूक्तं ।
अस्मिन् सूक्ते स्तूयमानत्वादग्निर्देवः । तथा चानुक्रमशिकायामुक्तं मण्ड-
लादिध्वामेयमैन्द्रमिति (अनुं पं । १२) तस्य सूक्तस्य प्रथमाम् चं भगवान्
वेदपुरुष आह अग्निमिति, अग्निनामकदेवमीले स्तौमि, ईदस्तुताविति-
धातुः डकारस्य लकारो बङ्गचाध्येलसम्प्रदायप्राप्तः । मन्त्रस्य होत्रा प्रयो-
ज्यत्वादहं होता स्तौमोतिजभ्यते । कीदृशमग्निं यज्ञस्य पुरोहितं, यथा
राज्ञः पुरोहितस्तदभीष्टं सम्पादयति, तथाग्निरपि यज्ञस्यापेक्षितं होमं
सम्पादयति, यदा यज्ञस्य सम्बन्धिनि पूर्वभागे आहवनीयरूपेणाव-
स्थितं । पुनः कीदृशं, देवं, दानादिगुणयुक्तं, पुनरपि कीदृशं, होतार-
मृत्विजं, देवानां यज्ञेषु होतृनामकशृत्विगभिरेव, तथाच श्रुतिः
अग्निर्देवानां होतेति । पुनरपि कीदृशं रत्नधातमं, यागफलरूपाणां
रत्नानामतिशयेन धारयितारं, घोषयितारं वा । अत्राभिष्टब्दस्य याज्ञो
बङ्गधा निर्वचनं दर्शयति, अथातोऽनुक्रमिष्यामोऽग्निः पृथिवीस्थानस्तं
प्रथमं आत्मास्यामोऽग्निः कक्षादग्रणीर्भवत्ययं यज्ञेषु प्रणीयतेऽङ्गं नयति,

संनममानोऽङ्गीपनो भवतीति (नि ०।३।१)॥ * स्थालाष्टीविर्न कोप-
यति, न खेहयति त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जायत इति । * शाकपूणिः, इता
दक्ताद्गधादानीतात्, स खल्वेतेरकारमादत्ते गकारमनक्तोर्वा दहतेर्वा
नोः परस्त्वैषा भवतीति । अभिमील इत्यस्यायमर्थः, सामान्येन सर्व-
देवतानां लक्षणस्याभिहितत्वात्, अनन्तरं यतः प्रतिपदं विशेषेण
वक्तव्यत्वमाकाङ्क्षितमतोऽनुक्रमेण वक्ष्यामः । तत्र एथिर्वीलोके स्थितो
ऽग्निः प्रथमं व्याख्यास्यते, कस्मात् प्रवृत्तिनिमित्तादग्निशब्देन देवताभि-
धीयत इति प्रश्नस्याग्रणीरित्यादिकमुत्तरं, देवसेनामये स्वयं नयतीति
अग्रणीः, एतदेकमग्निशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं, तथाच ब्राह्मणान्तरं
अग्निर्वै देवानां सेनानीरिति, एतदेवाभिप्रेत्य बह्वृचो मन्त्रब्राह्मणे
आमनन्ति, अग्निमुखं प्रथमो देवतानामिति मन्त्रः । अग्निर्वै देवानाम-
वम इति ब्राह्मणं । तथा तैत्तिरीयाश्चामनन्ति, अग्निरग्रे प्रथमो देव-
तानामिति मन्त्रः । अग्निरवमो देवताभामिति ब्राह्मणं । वाजसनेयिन-
स्त्वेवमामनन्ति, स एव वा एषोऽग्रे देवतानामजायत, तस्मादग्निर्ना-
मेति । यज्ञेष्वाग्निहोत्रेष्टिपशुसोमरूपेष्वग्रस्यपूर्वदिग्दर्शाहवनीयदेशं
प्रति गार्हपत्यात् प्रणीयत इति द्वितीयं प्रवृत्तिनिमित्तं । सन्नममानः
सम्यक्स्वयमङ्गीभवन् स्वं स्वकीयशरीरं नयति, काष्ठदाहे हविः पाकेच-
प्रेरयतीति तृतीयम्वृत्तिनिमित्तम् । स्थूलाष्टीविनामकस्य महर्घेः पुत्त्रो
निरुक्तकारः कश्चिदकोपन इत्यग्निशब्दं निर्वृत्ति, तत्र न कोपयतीत्युक्ते न
खेहयति, किन्तु काष्ठादिकं रुक्षयतीत्युक्तं भवति । शाकपूणिनामको
निरुक्तकारो धातुत्रयादग्निशब्दनिष्पत्तिं मन्यते । इत इयगताविति धातुः ।
अक्तः, अक्षुव्यक्तिस्रष्टृणकान्तिगतिष्विति धातुः । दग्धः दहभस्मीकरण
इति धातुः । नीतः नीजप्रापण इति धातुः । अग्निशब्दो ह्यकारगकारनि-
शब्दानपेक्ष्यमाण इति धातोस्त्यन्नादयनशब्दादकारमादत्ते, अनक्ति-
धातुगतस्य ककारस्य गकारादेशं कृत्वा तमादत्ते, यदा दहति धातु-
जन्याद्गधशब्दाद् गकारमादत्ते । नीरिति नयति धातुः, सच ऋखो भूत्वा
परो भवति, ततो धातुत्रयं मिलित्वाग्निशब्दो भवति, यज्ञभूमिं गत्वा
स्वकीयमङ्गं नयति, काष्ठदाहे हविः पाकेच प्रेरयतीतिसमुदायार्थः ।
तस्याग्निशब्दार्थस्य देवताविशेषस्य प्राधान्येन स्तुतिप्रदर्शनार्थेऽग्नि-
मील इति ऋम्भवतीति, तामेतामृचं यास्क एवं व्याख्यातवान्, अग्नि-

मीनेऽग्निं याचामीति । अग्निरध्येषणाकर्मा पूजाकर्मा वा पुरोहितो
 व्याख्यातो, यज्ञस्य देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युस्थानो भव-
 तीति वा यो देवः, सा देवता । होतारं देवानामाक्रातारं जुहोतेऽय-
 तोत्थैर्यनामः । रत्नधातमं, रमणीयानां धनानां दाढतममिति । अस्या-
 यमर्थः इडतिधातोः स्तुत्यर्थत्वं प्रसिद्धं, धातूनामनेकार्थत्वमिति न्याय-
 माश्रित्य याच्ना ध्येषणा पूजाद्यप्यत्रोचितत्वात्तदर्थतया व्याख्याताः ।
 पुरोहितशब्दे द्वितीयेऽध्याये यद्देवापिः श्रुतं नये पुरोहित इत्येता-
 म्बचमुदाहृत्य पुर एनन्दधातीति व्याख्यातः । तैत्तिरीयाश्च पौरोहित्ये
 स्पृष्टमानस्य पञ्चमुष्ठां विधाय तत्फलत्वेन पुर एनन्दधत्त इत्याम-
 नन्ति । देवशब्देन दानदीपनद्योतनानामन्यतममर्थमाचष्टे । यज्ञस्य
 दाता, दीपयिता, द्योतयिता, अयमग्निरित्युक्तमभवति, दीपनद्योतनयो-
 रेकार्थत्वेऽप्यस्ति धातुभेदः । यद्यप्यग्निः पृथिवीस्थानस्तथापि देवान् प्रति
 हविर्वहनाद् द्युस्थानो देवदेवताशब्दयोरेकपर्यायत्वान्मन्त्रप्रतिपाद्या
 काचिदभिधत्तिरित्ता देवता गान्धेयगोया । होतृशब्दस्य ऋयतिधातो-
 रत्यप्त्वेन देवतानामाक्रातारमित्यर्थनाभनामकस्तुमुनिर्जुहोतिधातो-
 रत्यप्त्वेन होतृशब्द इति मन्यते । अग्नेर्होतृत्वं होमाधिकरणत्वेन
 द्रष्टव्यं । रत्नशब्दे द्वितीयाध्याये मघमित्यादिष्वष्टाविंशतौ धननामसु
 पठितः, रमणीयत्वाद्भूतत्वं, दधातिधातुरत्र दानार्थवाचीति, तदिदं
 निरुक्तकारस्य शास्त्रस्य मन्त्रव्याख्यानं । अथथाकण्ठप्रक्रियेयते, अग्नि-
 धातोर्गत्यर्थात् वीज्याज्वरिभ्यो निरित्यनुवृत्तत्वात्, अङ्गेर्नलोपस्वेत्यौणा-
 दिकसूत्रेण नि प्रत्ययः, इदित्वाभुमागमेन प्राप्तस्य नकारस्य लोपश्च
 भवति, अङ्गति स्वर्गे गच्छति हविर्नेतुमित्यग्निः, तत्र धातोः (पां ६ ।
 १ । १६९) इत्यकार उदात्तः, आद्युदात्तश्च (पां ३ । १ । ३) इति प्रत्य-
 यगत इकारोऽप्युदात्तः । अनुदात्तं पदमेकवर्जं (पां ६ । १ । १६८)
 इति द्वयोरन्यतरमुदात्तमवशिष्येतरस्यानुदात्तत्वं प्राप्तं; तत्र धातुखरे
 प्रथमतोऽवस्थिते सति पञ्चादुपदिश्यमानः प्रत्ययखरोऽवशिष्यते सति-
 शिष्टखरो वजीयानिति हि न्यायः, ततोऽनुदात्तमभिप्रातिपदिकं, अनु-
 दात्तौद्धृष्टौ (पां ३ । १ । ४) इत्यमित्येतद्वितीयैकवचनमनुदात्तं,
 तस्याभिपूर्वः (पां ६ । १ । १०७) इतियत् पूर्वरूपं तदुदात्तं, एकादेश
 उदात्तेनोदात्तः (पां ८ । २ । ५) इति सूत्रितत्वादभिप्रशब्दे धातु-
 जन्मा इति मते सेयं प्रक्रिया सर्वापि द्रष्टव्या । मतद्वयं यास्कीन प्रद-
 र्शितं । नामान्धाख्यातजानीति शाकटावना, नैरुक्तसमयश्च न सर्वा-

योति, गार्ग्यो वयाकरणाच्चेक इति गार्ग्यस्य मते अभिशब्दस्याख्य-
 प्रातिपादकत्वात्, किषोऽन्तोदात्त इति फिटसूत्रेणान्तोदात्तत्वं । पूर्वा-
 क्तेष्वग्र्योरित्यादिनिर्वचनेषु प्रकृतिप्रत्ययाद्यशेषप्रक्रिया यथोचितं कल्प-
 नीया । एतदेवाभिप्रेत्य यास्क आह, अथ निर्वचनं, तद्येषु पदेषु
 स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां, तथा तानि निर्भू-
 वा * दधानन्वितेऽर्थे प्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत, केनचिद्वृत्ति-
 सामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्याभिर्भूयास्तत्वेन निर्भू-
 यादिति । अस्यायमर्थः तत्र निर्वचनीयपदसमूहमध्ये येष्वग्न्यादिपदेषु
 पूर्वोक्तरीत्या स्वरसंस्कारौ समर्थौ व्याकरणसिद्धौ स्यातां, स्वरउदा-
 त्तादिः, संस्कारौ निप्रत्ययादिः, किञ्च तौ स्वरसंस्कारौ प्रादेशिकेन गुणे-
 नान्वितौ स्यातां, शब्दस्यैकदेशः पूर्वोक्तोऽभिधातुः प्रदेशः; तत्र भवेत् गुणो
 गतिरूपोऽर्थस्तेनान्वितौ, तान्यग्न्यादिपदानि तथा व्याकरणानुसारेण
 निर्भूयात्, तत्र निर्वचनमस्माभिः प्रदर्शितं । अथ पूर्वोक्तवैलक्ष्येन क-
 श्चित् स्वेन विवक्षितोऽर्थोऽनन्वितस्तस्मिन्शब्देऽनुगतो न भवेत् तस्यैव
 व्याख्यानमप्रादेशिके विकार इति । अग्रनयनदिरूपः क्रियाविशेषो
 विकारः, स च प्रदेशेनाभिप्रेत्यैकदेशेनात्र नाभिधीयत इत्यप्रादेशिकः,
 एवं सति यः पुमानर्थनित्यः खविवक्षितेऽर्थे नियतो निर्वन्धवान्, ब्राह्म-
 णानुसारेण वा देवतास्तवविशेषणत्वेन वा योजयितुं वा * स निर्वन्धः ।
 तदानीं स पुमान् केनचिद्वृत्तिसाम्येन खविवक्षितमर्थं परीक्षेत, तस्मि-
 न्शब्दं योजयेत्, वृत्तिः क्रिया, तद्रूपेण साम्यं सादृश्यं, अस्माभिरग्रनय-
 नादिरूपं क्रियात्वसाम्यमुपजीव्यायणीत्वाद्यर्थो योजितः, तदिदं यास्का-
 भिमतं निर्वचनं । स्थौलास्तीविरक्षरसाम्यान्निर्वक्ति, अक्रोपनशब्दस्यादौ
 निषेधार्थमकाररूपमक्षरं विद्यते, अभिशब्दस्यादावकारोऽस्ति, तदिद-
 मक्षरसाम्यं । शाकपूणिस्तु वर्णसाम्यान्निर्भूते, तदग्रशब्दाभिप्रेत्येव
 कारेण वर्णेन साम्यं सर्व्वथापि निर्वचनं न त्वान्यमिति । ईल इत्येतत्-
 पदं कृत्स्नमप्यनुदात्तं, तिङ्ङ तिङ्ङः (पां ८ । १ । २८) इत्यतिङन्ता-
 दभिप्रेत्यात् परस्य ईल इत्यस्य तिङन्तस्य निघातविधानात् पदद्वयं,
 संहिताकाले त्वीकारस्य धातुगतस्य, उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः (पां
 ८ । ३ । ६६) इति स्वरितत्वं, तस्माद्द्वर्द्धभाविन एकारस्य तिङ्प्रत्यय-

* अथानन्वितौ स्यातां, तथा तानि निर्भूयात् कां, सं अधिकः पाठः ।

मूलनिबन्धेऽथोक्तमेव । † निर्वन्धनात् कां ।

रूपस्य, खरितात् संहितायामनुदात्तानां (पां १।२।३६) इत्येकश्रुति-
 प्रचयनामकं भवति । पुरःशब्दोऽन्तोदात्तः, अयं पुरोभुव इत्यत्र
 तथैवास्मात्तत्वात्, पूर्वाधराबराणामसि पुरधवसैषां (पां ५।३।३६)
 इति पूर्वशब्दादस्प्रत्ययः, पुर आदेशश्च, ततोऽत्रप्रत्ययस्वरः, धातोर्नि-
 स्ठायां, दधातेर्हिः (पां ७।४।४२) इति धाधातोर्हि आदेशे सति प्रत्यय-
 खरेणान्तोदात्तो हितशब्दः, तत्र समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते, तदपवादत्वेन,
 तत्पुरुषे तुल्यार्थं (पां ६।२।२) इत्यादिनात्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं,
 यद्वा, पुरोऽत्ययं (पां १।४।६७) इति गतिसंज्ञायां, गतिरनन्तरः (पां
 ६।२।३६) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं, तत ओकार उदात्तः, अवशिष्टा-
 नामनुदात्तखरितप्रचयाः पूर्ववद्दृष्ट्याः । यद्यपि पदकाले हितशब्दा-
 न्तर्गतस्येकारस्य खरितत्वं दुर्लभं उदात्तपरत्वाभावात्, मात्राङ्गस्व-
 स्तावदवयवज्ञानरमिति प्रातिशाख्येऽवसानविधानात्, अतएव तैत्ति-
 रीया अमुदात्तमेवाभिधीयन्ते, तथापि यथा सन्धीयमानानामनेकीभवतां
 खरोऽवयव इति प्रातिशाख्येऽतिदेशादिष्टसिद्धिः । उपदिष्टस्तथा वि-
 द्यादक्षराणामवयव इत्याद्याक्षरस्य संहितायां प्रचयप्राप्तत्वात्, उदात्त-
 खरितपरस्य सन्नतरः (पां १।२।४०) इत्यतिनीचोऽनुदात्तः ।
 यजयाचयतविष्कृ ० (पां ३।३।६०) इत्यादिना यजतेर्नङ्प्रत्यये
 सत्यन्तोदात्तो यञ्शब्दः, विभक्तेः सुप्खरेणानुदात्तत्वे सति पश्चात् खरि-
 तत्वं । देवशब्दः पचाद्यजन्तः, सच फिट्खरेण प्रत्ययखरेण चित्खरेण
 चान्तोदात्तः । ऋत्विक् शब्दः, ऋतौ यजतीति विग्रहे सति, ऋत्विग्द-
 ट्कृ ० (पां ३।२।५६) इत्यादिना निपातितः, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्व-
 रेणान्तोदात्तः, विभक्तिस्वरः पूर्ववत् । होढशब्दस्तृन्प्रत्ययान्तो निवृ-
 रेणाद्युदात्तः, खरितप्रचयौ पूर्ववत् । रत्नशब्दो नन्विषयस्यानिसन्त्येति
 फिट्स्त्रेणाद्युदात्तः । तथाचास्त्रायते रत्नं धातेति । रत्नानि दधातीति
 विग्रहः, समासत्वादन्तोदात्तो रत्नधाशब्दः, यद्वा कृदुत्तरप्रकृतिस्वरः,
 तन्मप्रत्ययस्य पितृखरेणानुदात्ते सति खरितप्रचयौ, संहितायामाद्या-
 क्षरस्य प्रचयः, द्वितीयाक्षरस्य सन्नतरत्वमिति वेदावतार आद्यायाऋ-
 णोर्ध्वं प्रपञ्चितः । विज्ञानं वेदगाम्भीर्यमथ संक्षिप्य वक्ष्यते ॥ १ ॥

१ २ १ अग्निः पूर्वभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैस्तु ॥
स देवां एह वक्षति ॥

आग्नेयसूक्तस्य द्वितीयामृतचमाह, अग्निः पूर्वैर्भिरिति । अयमग्निः पुरातनैर्भृग्वक्त्रिः प्रभृतिभिर्ऋषिभिरीड्यः स्तुत्यः, इदानीन्तनैरस्माभिरपि स्तुत्यः, सोऽग्निः स्तुतः सन्, इह यज्ञे देवान् हविर्भुञ्ज आवक्षति, वह प्राप्रण इति धातुः, आवहत्वित्यर्थः । पूर्वैर्भिरित्यत्र, वज्रं कृन्दसि (पां ७।१।१०।) इति भिस ऐसादेशाभावः, वज्रवचने भल्येत् (पां ७।३।१०३।) इति आकारस्य एकारः । पूर्वपर्वचर्व-पूरण इति धातुः, पूर्वतिधातोर्नप्रत्यय औयादिकः । ऋषिभिः, इन्प्रत्ययान्त ऋषिशब्दः, ऋष्यन्धकटशिकुरभ्यश्च (पां ४।१।११४।) इति निपातनाल्लघूपधगुणाभावः, किन्प्रत्ययो वाच्यः; तौ शब्दै नित्स्वरिणाद्युदात्तौ । ईड्यः, ईड्यशब्दस्य ग्यत्प्रत्ययान्तत्वात्, तित्स्वरितं (पां ६।१।१५५) इति स्वरिते शेषानुदात्तत्वे च प्राप्ते तदपवादत्वेन, ईड वन्द वृशंसदुहं ग्यतः (पां ६।१।२१४) इत्याद्युदात्तत्वं । नूतनैः, नवस्य नूतनप्रतननखास्तेति सूत्रवार्त्तिकेन नवशब्दस्य नू इत्यादेशस्तन्प्रत्ययश्च महावार्त्तिके विहितः, ततो नित्स्वरिणाद्युदात्तः, अवशिष्टाः खरा अग्न्यादिषु नूतनान्तेषु पूर्ववदुन्नेयाः । उतशब्दे यद्यपि विकल्पार्थः प्रसिद्धः, तथापि निपातत्वेनानेकार्थत्वात्, औचित्येनात्र समुच्चयार्थो द्रष्टव्यः । उच्चावचेव्यर्थेषु निपतन्तीति निपातत्वं, तर्हि निपाता आद्युदात्ता इति फिट् सूत्रेण उकारस्योदात्तः प्राप्त इति चेन्न, प्रातः शब्दवदन्तोदात्तत्वात्, यथा प्रातः शब्दोऽन्तोदात्तत्वेनैव खरादिषु पठितः, एवमुतशब्दस्यापि पाठो द्रष्टव्यः, खरादेराकृतिगमत्वात् । यद्वा, एवमादीनामन्त इति फिट् सूत्रेणान्तोदात्तः । स इत्यत्र फिट् खरः । देवान्, देवशब्दः पूर्ववत्, देवानित्यस्य नकारस्य संहितायां, दीर्घादटि समानपादे (पां ८।३।६) इति बलं, अत्रानुनासिका पूर्वस्य तु वा (पां ८।३।२) इति आकारः सानुनासिकः । भो भगो अघो अपूर्वस्य योऽग्नि (पां ८।३।१७) इति रोर्यत्वं, सच, जोषः शाकल्यस्य (पां ८।३।१६) इति लुप्यते, तदसिद्धत्वात् पुनः सन्धिकार्यं । आङो निपातत्वादाद्युदात्तत्वं । इदमो ह प्रत्यये सति निष्पन्नत्वात्, इहशब्दे प्रत्ययखरः । वक्षति, वहतिधातोर्लाठर्थे क्कान्दसोऽनुट्, स्यप्रत्ययगतस्य यकारस्य जोपोऽपि क्कान्दः, यद्वा जेटि, सिञ्जञ्जं जेटि (पां ३।१।

अथ

१ ३ १ अग्निना रयिमश्नवत् पोषमेव दिवे दिवे ।
यशसं वीरवत्तमं ॥

१ ४ १ अग्ने यं यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि ।
स इदेवेषु गच्छति ॥

३४) इति सिप्, लोटोऽडाटौ (पां ३ । ४ । ६४) इत्यडागमश्च, ततो वक्ष-
तीति सम्पद्यते, तस्य तिङन्तत्वान्निपातः, संहितास्वरः ॥ २ ॥

पूर्ववदाधाने ऋतीयेऽष्टौ प्रथमाज्यभागस्यानुवाक्या सूक्तगत-
ऋतीया तामेतां ऋतीयाम्चमाह अग्निनेति । योऽयं होत्रा स्तुत्योऽग्निः,
तेनाग्निनामितभूतेन यजमानो रयिं धनं अश्नवदश्नोत् प्राप्नोत् ।
कीदृशं रयिं, दिवे दिवे पोषमेव, प्रतिदिनं पुष्ट्यमाश्रतया वर्द्धमान-
मेव, नतु कदाचिदपि क्षीयमाणं । पुनः कीदृशं, यशसं दानादिना
यशोयुक्तं । पुनरपि कीदृशं वीरवत्तमं, अतिशयेन पुष्टमभ्यादि-
वीरपुरुषोपेतं, सति हि धने पुरुषाः सम्पद्यन्ते । रयिश्चो मघमि-
त्यादिधननामसु पठितः, अत्र फिट्स्वरः । अश्नवत्, अश्नोतेधातोर्लेटि
व्यत्ययेन तिप्, इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (पां ३ । ४ । ६७ ।) इतीकार-
लोपः, लोटौडाटौ (पां ३ । ४ । ६४) इत्यडागमः, ततोऽश्नवदिति भवति,
तस्य निघातः । घञन्तत्वात् पोषश्चोऽद्युदात्तः । एवश्चोऽस्य निपातत्वे
ऽपि एवादित्वादन्तोदात्तत्वं । वकारान्तादिवृश्चोऽद्युदात्तः परस्याः सप्तम्याः,
सुपांसुलुक् पूर्वसवर्णाच्चेयाडाया जालः (पां ७ । १ । ६६ ।) इति श्रे
भावे सति, सावेकाचस्तृतीयादिरु (पां ६ । १ । १६८ ।) इत्यादिना,
ऊडिदंपदाद्यप्सुल्लेद्युभ्यः (पां ६ । १ । १७१ ।) इति सूत्रेण वा तस्योदा-
त्तत्वं, नित्यवीप्सयोः (पां ८ । १ । ४ ।) इति द्विभावे सति उत्तरभागस्य,
अनुदात्तश्च (पां ८ । १ । ३ ।) इत्यनुदात्तत्वं । यशसं, यशोऽस्यास्तीति
विग्रहे सति, अर्श आदिभ्योऽच् (पां ५ । २ । १२७ ।) इत्यच्प्रत्ययः,
पितृस्वरेणान्तोदात्तत्वं व्यत्ययेन बाधित्वा मध्योदात्तं । फिट्स्वरेणान्तोदा-
त्तादीरुश्चोऽभ्युपेतमपोः पित्त्वादनुदात्तत्वं, ऋखनुडभ्यां मतुप् (पां ६ ।
१ । १७६ ।) इत्युदात्तत्वं न भवति, सौ अवर्णान्तत्वात्, नगोऽश्नन्
साववर्णराडङ्कुडङ्गङ्गः (पां ६ । १ । १८२ ।) इति निषेधात् ॥ ३ ॥

अभिज्ञवषडङ्गस्य मध्यवर्त्तिषूक्थेषु ऋतीयसवने मैत्रावरुणस्य अमेयं

अक

१.५ १ अग्निर्हीता कविक्रतुः सत्यश्चित्रश्रवस्तमः १

देवो देवेभिरागमत् ॥ १ ॥ वर्गः ॥

यज्ञमित्यादिको वैकल्पिकोऽनुरूपस्तृचः, एतच्च सप्तमाध्याये यज्ञध्वि-
त्यादिखण्डे सूत्रितं, अग्निं वादधन्तमग्नेयं यज्ञमध्वरमिति । तस्मिंस्तृचे
या प्रथमा सा सूक्ते, तामेतां चतुर्थीमृचमाह अग्नेयमिति । हे अग्ने,
त्वं, यं यज्ञं विश्वतः सर्वासु दिक्षु परिभूः, परितः प्राप्तवानसि, स इत्
स एव यज्ञो देवेषु ढितिं प्रणयितुं स्वर्गं गच्छति, प्राच्यादिचतुर्दिग्गतेषु
आहवनीयमार्ज्जालीयगार्हपत्याग्नीध्रीयस्थानेष्वभिरस्ति, परिशब्देन
होत्रोयादिधिष्ण्यामिर्विवक्षिता । कीदृशं यज्ञं, अध्वरं हिंसार-
हितं, नहि अग्निना सर्वतः पालितं यज्ञं राक्षसादयो हिंसितुं प्रभ-
वन्ति । अग्निशब्दस्य धात्विकमामन्विताद्युदात्तत्वं । न विद्यतेऽध्वरो
ऽस्येति बज्रहीनः, नञसुभ्यां (पां ६ । २ । १७२ ।) इत्यन्तोदात्तत्वं ।
विश्वत इत्यत्र तसिलः प्रत्ययस्वरं बाधित्वा पूर्ववर्णस्य, लिति (पां ६ ।
१ । १६० ।) इत्युदात्तत्वं । परिभूरित्यत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे
प्राप्ते तदपवादत्वेन कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । असीत्यत्र निघाताभावो
यच्छब्दप्रयोगात् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह अग्निर्हीतेति । अयमग्निर्देवोऽन्यर्देवैः हविर्भो-
जिभिः सहागमत्, अस्मिन् यज्ञे समागच्छतु । कीदृशोऽग्निः, हीता
होमनिष्पादकः । पुनः कीदृशः, कविक्रतुः, कविशब्दोऽत्र कान्तवचनो *
नतु मेधावी नाम, क्रतुः प्रज्ञानस्य कर्मणो वा नाम, ततः कान्तप्रज्ञः
कान्तकर्म वा † । पुनः कीदृशः, सत्यः, अन्तरहितः, फलमवश्यं प्रय-
च्छतीत्यर्थः । पुनरपि कीदृशः चित्रश्रवस्तमः, श्रूयत इति श्रवः कीर्त्तिः,
अतिशयेन चित्रकीर्त्तियुक्तः । कविक्रतुश्चित्रश्रवस्तम इत्यत्रोभयत्र
बज्रहीनत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सत्यु साधुः सत्यः, सत्यादश्रपथे
(पां ५ । ४ । ६६ ।) इत्यत्रान्तोदात्तो ह्रस्वत्वेन निपातितः । जोड-
न्तस्य गच्छत्विति शब्दस्य कृत्वाभाव उकारणोपश्रान्दसः, ततो रूप-
मागमदिति भवति, स्पष्टमन्यत् ॥ ५ ॥ इत्यृक्संहितायां वेदार्थ-
प्रकाशे प्रथमकाण्डस्य प्रथमाध्याये प्रथमो वर्गः ॥ १ ॥

* ज्ञानवचनो कां सं । † ज्ञानप्रज्ञः ज्ञानकर्मावा कां सं ।

अक

१ ६ १ यदङ्ग दाशुषे त्वमग्ने भद्रं करिष्यसि १

तवेतत् सत्यमङ्गिरः ॥

१ ७ १ उप त्वाग्ने दिवे दिवे दोषावस्तर्धिया वयं १

नमो भरन्त एमसि ॥

आभेयदत्तो षष्ठीम्वचमाह, यदङ्ग दाशुष इति । अङ्गेत्यभिमुखीकर-
णार्था निपातः, अङ्गाभे हे अभे त्वं, दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय,
तत्प्रीत्यर्थं यद्भद्रं, वित्तगृहप्रजापशुरूपं कल्याणं करिष्यसि, तद्भद्रं
तवेत्, तवैव सुखहेतुरिति श्रेयः । हे अङ्गिरोऽभे तच्च सत्यं, न त्वच्च वि-
सम्बादोऽस्ति, यजमानस्य वित्तादिसम्पत्तौ सत्यामुत्तरक्रत्वनुष्ठानेना-
भेरेव सुखं भवति । भद्रशब्दार्थं शाखायनिनः समामनन्ति, यद्वै पुरु-
षस्य वित्तं, तद्भद्रं, गृहा भद्रं, प्रजा भद्रं, पशवो भद्रमिति । अङ्गशब्दस्य
निपातत्वेऽपि अर्शर्चादित्वादन्तोदात्तत्वं, दाश्वान् साङ्गान् मीढांश्च
(पां ६ । १ । १२ । इति सूत्रेण दाश्वदान इति धातोः कसुप्रत्ययो निपातितः,
तत्र प्रत्ययस्वरः । आमन्वितस्याग्निशब्दस्य पदपरत्वेनाष्टमिकानुदा-
त्तत्वं न शङ्कनीयं, अनुदात्तं सर्वमपादादौ (पां ८ । १ । १८ ।)
इत्यपादादाविति पर्युदस्तत्वात् याष्टिकमाद्युदात्तत्वमेव, भद्रशब्दस्य
नन्विषयत्वेनानुदात्तत्वप्रसक्तावपि, भदिकल्याण इति धातोरुपरि रक्-
प्रत्ययेन निपातनादन्तोदात्तत्वं, अस्मिन् वाक्ये यच्छब्दप्रयोगात्, निपा-
तैर्यद्यदिहन्त (पां ८ । १ । ३० ।) इत्यादिना निघाते प्रतिषिद्धेऽस्य प्रत्य-
यस्वरेण सतिशिष्टेन करिष्यसीतिशब्द उपान्तोदात्तः । तव इत्यत्र,
यद्भदस्मदोर्हसि (पां ६ । १ । २११ ।) इत्याद्युदात्तत्वं । अङ्गिरः,
अङ्गिरा अङ्गारा इति यास्तः । ऐतरेयिणोऽपि प्रजापतिदुहितृधा-
नोपाख्याने समामनन्ति, ये अङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्निति,
तस्मादङ्गिरोनामकमुनिकारणत्वादङ्गाररूपस्याभेरङ्गिरस्त्वं, अत्र पदा-
त्पपरत्वेनाष्टमिकानुदात्तत्वं ॥ ६ ॥

अभीषोमप्रणयने उपत्वाग्रहत्याद्यनुवचनीयस्तुचः, एतच्च ब्राह्मणे
समाम्नातं । उप त्वाभे दिवे दिव उपप्रयं पतिप्रतमिति* तिस्रश्चैकां बान्वा-

॥ क ॥

१ ८ १ राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविं १

वर्धमानं स्वे दमे ॥

१ ९ १ स नः पितेव सूनवेऽग्रे सूपायनो भव १

सचस्वा नः स्वस्तये ॥ २ ॥

हेति, तस्मिंस्तृचे या प्रथमा सा सूक्ते सप्तमी, तामेतां सप्तमीमृचमाह,
उपत्वाम् इति । हे अग्ने, वयमनुष्ठातारो दिवे दिवे प्रतिदिवं दोषा-
वस्तोरात्रावहनि च धिया बुद्ध्या नमोभरन्तो नमस्कारं सम्पादयन्तः,
उप समीपे, त्वा इमसि त्वामागच्छामः । उपशब्दस्य निपातस्वरः । त्वा,
त्वामौ द्वितीयाद्याः (पां १ । ८ । २३ ।) इति युष्मच्छब्दस्यानुदात्तत्वादेशः ।
दोषाशब्दो रात्रिवाची, वस्त इत्यहर्वाची, इन्द्रसमासे, कार्तिकौ जपा-
दयश्च (पां ६ । २ । ३७) इति कार्तिकौजपादित्वादाद्युदात्तः ।
सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः (पां ६ । १ । १६८ ।) इति धियो
विभक्तिरुदात्ता । नम इति निपातः, भरन्त, इत्यत्र शपः पित्वाच्छतु-
र्लसार्वधातुकत्वाच्चानुदात्तत्वे सति धातुस्वरः शिष्यते । इमसि इत्यत्र,
इदन्तोमसिः (पां ७ । १ । ४६ ।) इति इदन्तावयवको मसादेशो
निघातश्च ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह राजन्तमध्वराणामिति । पूर्वमन्त्रे त्वामुपैम इत्य-
भिमुद्दिश्योक्तं । कीदृशं त्वां, राजन्तं दीप्यमानं । अध्वराणां राज्ञसंज्ञित-
हिंसारहितानां यज्ञानां गोपां रक्षकं । ऋतस्य सत्यस्यावश्यम्भाविनः
कर्मफलस्य दीदिविं, पौनःपुन्येन भृशं वा द्योतकं, आहुत्याधारमग्निं
दृष्ट्वा शास्त्रप्रसिद्धं कर्मफलं स्मर्यते । स्वे दमे स्वकीयगृहे यज्ञशालायां
हविर्भिवर्द्धमानं । राजन्तं वर्द्धमानमित्यत्रोभयत्र पूर्ववद्भातुस्वरः
शिष्यते । दीदिविं, दीदिविशब्दस्य, अभ्यक्तानामादिः (पां ६ । १ ।
१८६ ।) इत्याद्युदात्तत्वं । दमे, दमशब्दो, वृषादीनाञ्च (पां ६ । १ ।
२०३ ।) इति वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह स नः पितेवेति । हे अग्ने, स त्वं नोऽस्मादर्थं सूपायनः
शोभनप्राप्तियुक्तो भव, तथा नोऽस्माकं स्वस्तये, विनाशराहित्यार्थं
सचस्व समवेतो भव, तत्रोभयत्र दृष्टान्तः, पितेव सूनवे, यथा सूनवे
पुत्रार्थं पिता सूपायनः प्रायेण समवेतो भवति तद्वत् । अस्मच्छब्दादेशस्य

द्वितीयसूक्तं ।

टचः १ ।

१ १ १ वायवायाहि दर्शतेमे सोमा अरंकृताः ।
तेषां पाहि शुधी हवं ॥

न इत्येतस्य, अनुदात्तं सर्वमपादादौ (पां ८ । १ । १८ ।) इत्यनुदात्तत्वं ।
चादयोऽसत्त्वे (पां १ । ४ । ५७ ।) इति चादीनामनुदात्तत्वादिवशब्दे-
ऽनुदात्तः । इवेन नित्यसमासः, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च वक्तव्यमिति
वार्त्तिकेन समस्तः पितेवेतिशब्दे मथ्योदात्तः । शोभनमुपायनं यस्येति
बहुव्रीहौ, नञ् सुभ्यां (पां ६ । २ । १७२ ।) इत्यन्तोदात्तत्वं । सचस्वेत्यञ्च
पदात् परत्वं नास्तीति न निघातः, लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति
धातुस्वरवशेषः । इतिप्रथमस्य प्रथमे द्वितीयो वर्गः ॥ २ ॥ इत्यग्निसूक्तं ॥

अग्निमील इत्यादिसूक्तमग्निष्टोमस्य प्रातरनुवाके यथा विनियुक्तं,
तथा वायवायाहीत्यादयस्तृचाः प्रउगे विनियुक्ताः, तत्रेदच्चिन्त्यन्ते ।
शस्त्रं किं देवतास्मरणरूपं संस्कारकर्म, किं वा प्रधानकर्मेति, अत्र
पूर्वपक्षं जैमिनिः सूत्रयामास, स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावदेवता-
भिधानत्वादिति । आज्यैः स्तुवते, ऐष्टैः स्तुवते, प्रउगं शंसति, निष्कौवल्यं-
शंसतीति श्रूयते, अत्र स्तुतिः शंसनञ्च गुणिनिष्ठगुणाभिधानं, इन्द्रस्य नु
वीर्याणि प्रवोचमित्यत्र दृष्टत्वात्, एवं सति याज्यान्यायेन गुणिन्या
देवताया अभिधायकत्वेन स्तुतशस्त्रयोः संस्काररूपत्वमभ्युपेयं, याज्या-
यास्तद्रूपत्वं दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे दृष्टार्थत्वभावेन निर्णीतं, तद्व-
दत्रापि तुशब्दः प्रधानकर्मेत्वं व्यावर्त्तयति । सिद्धान्ती तं पक्षं दूषयति,
अर्थेनत्वपक्षेण देवतानाम्प्रोदनार्थस्य गुणभूतत्वादिति । तुशब्देन
संस्कारत्वं वारयति, संस्कारपक्षे प्रयोजनवशेन मन्त्रः, स्वस्त्रानादपा
कथ्येत, कुतः, मन्त्रगतं देवतावाचकं यदिन्द्रादिनामास्ति तच्चोदनया
मन्त्ररूपया प्रतिपाद्यस्य देवतारूपस्यार्थस्य गुणभूतं, तस्माद्यत्र प्रधान-
भूतदेवतास्ति च गुणभूतमन्त्रो नेतव्यः, तद्यथा, माहेन्द्रग्रहसन्निधौ

अभित्वाशूरेत्ययं प्रगाथ आस्रातः, स चेन्द्रं प्रकाशयति, ननु महेन्द्रं, ततो यच्चैन्द्रं कर्म तत्रायं प्रगाथोऽपकर्षणीयः, तथा सति क्रमसन्निधी बाध्यतां। तदेतत् सिद्धान्तिनाभिहितं दूषणं पूर्वपक्षी समाधत्ते, वशावदागुणार्थं स्यादिति। वाशब्दः प्रगाथस्यान्यत्र नयनं वारयति, यदेतदिन्द्रशब्दाभिधानं तदेतन्महत्त्वगुणोपलक्ष्यार्थं, यथा सा वा एषा सर्वदेवत्यायदजा वशावायव्यामालभेत्यत्राजावशाशब्देन चोदिते कर्मणि क्वागशब्देन केवलेन युक्ता निगमा वशात्वगुणमप्युपलक्षयन्ति तद्वत्। तस्मान्महत्त्वगुणयुक्ते चोदिते कर्मणि निर्गुणेन्द्रशब्देनाभिधानम- विरुद्धं, लोकेऽपि महाराजे केवलराजशब्दप्रयोगमपि पश्यामः। तदे- तत् समाधानं सिद्धान्तो दूषयति, न श्रुतिसमवायित्वादिति। यदुक्तं वशान्यायेन राजन्यायेन वास्यग्रहस्येन्द्रो देवता युज्यत इति तन्न, देवता त्वस्य तद्वितश्रुतिसमवायित्वात्, माहेन्द्रग्रह इत्यत्र, सास्यदेवतेत्यस्मिन्नर्थे महेन्द्राद्वाच्योऽस्ति महेन्द्रशब्दादण्यप्रत्ययो विहितः, तस्मान्महेन्द्र एव देवता न त्विन्द्रः। विपक्षे बाधमाह गुणस्त्वानर्थक इति। यदीन्द्रो देवता स्यात्तदानीमैन्द्रग्रह इत्येतावतैवार्थावगतौ महेन्द्र इति महत्त्वगुणोऽन- र्थकः स्यात्, चकारः पूर्वहेतुना समुच्चयार्थः। हेत्वन्तरमाह तथा याज्यापुरोचारितः। इन्द्रमहेन्द्रयोर्भेदे यथा महेन्द्रगुणः सार्थक- स्तथा याज्यापुरोऽनुवाक्ययोर्भेदोऽप्यस्मिन्नेव पक्षे उपपद्यते। ऐन्द्रसान- सिमित्यादिके इन्द्रस्य याज्यापुरोऽनुवाक्ये, मह्यं इन्द्रो यच्चोऽजसेत्यादिके महेन्द्रस्य पूर्वपक्षिणोक्ते वशादृष्टान्ते वैषम्यमाह वशायामर्थसमवाया- दिति। या वशा विधिवाक्ये श्रुता, तस्या एव निगमेऽपि क्वागशब्देन व्यव- हारो न विरुद्धः, क्वागत्वलक्षणास्यार्थस्य वशायां समवेतत्वात्, तच्च प्रत्य- क्षेणोपलभ्यते, इन्द्रमहेन्द्रयोस्तु भेद उपपादितः, तस्माद्विषमो दृष्टान्तः। एवं संस्कारपक्षे प्रगाथस्यैन्द्रकर्मण्यपकर्षप्रसङ्गात्, तद्वारयितुं स्तोत्रश- स्त्रयोः प्रधानकर्मत्वमिति सिद्धान्तिनो मतं। पुनरपि पूर्वपक्षी तदेत- न्नतं निराचष्टे, यच्चेतिवार्थवत्स्यादिति। वाशब्दः सिद्धान्तिसमवाया- दित्यर्थः, यच्चैन्द्रं कर्म तत्र प्रगाथो नेतव्य इत्ययमेव पक्षः स्यात्, कुतः, अर्थवत्त्वात्, ऐन्द्रो मन्त्र इन्द्रमेव प्रकाशयितुं समर्थ इत्यर्थवान् स्यादिति, महेन्द्रन्तु प्रकाशयितुमसमर्थत्वादानर्थक्यं प्रगाथस्य प्रसज्येत, तस्मादेवताप्रकाशनरूपसंस्कारकर्मत्वमेव स्तोत्रशस्त्रयोर्युक्तमिति स्थितः पूर्वपक्षः। अथ सिद्धान्तमाह, अपि वा श्रुतिसंयोगात् प्रकरणे स्तौति शंसति क्रियोत्पत्तिं विदध्यातामिति। अपि वेद्यनेन संस्कार-

कर्मत्वं व्यावर्त्यते, स्तौतिधातुः शंसतिधातुश्चेत्येतावुभावपि स्वप्रकरणे
 एव कस्याश्चित्प्रधानक्रियाया उत्पत्तिं विदध्यातां, कुतः, श्रुतिसंयोगात्,
 तयोर्धात्वोर्वाच्योऽर्थः श्रुतिरित्युच्यते । तत्संयोगः प्रधानकर्मत्वे सिद्ध्यति ।
 तथाहि गुणिनमुपसर्जनीकृत्य तन्निष्ठानां गुणानां प्राधान्येन कथनं
 स्तुतिः, यो देवदत्तश्चतुर्वेदाभिज्ञ इत्युक्ते सर्वे जनाः स्तुतिमवगच्छन्ति,
 गुणस्यापसर्जनत्वे तु स्तुतिर्न प्रतीयन्ते, यश्चतुर्वेदाभिज्ञस्तमाकारये-
 त्युक्ते स्तुतिं न मन्यन्ते, किन्वाङ्गानप्राधान्यमेव बुद्ध्यन्ते । एवं मन्तेष्वपि
 या देवता सेयमीदृशैर्गुणैरुपेतेति गुणप्राधान्यं विधीयते, तत्पक्षे तु
 येयमीदृशगुणयुक्ता, सेयं देवतेति देवतास्मरणस्य प्राधान्यादियं स्तुति-
 र्न स्यात्, ततः श्रुतिवशादेति प्रधानकर्मणी । तथा सति देवताप्रकाशने
 तात्पर्याभावाद्वैद्वाऽपि प्रगाथः रूपप्रकरणगते माहेन्द्रकर्मण्येवावति-
 ष्यते । यदि देवतानुस्मरणरूपं दृष्टं प्रयोजनं न लभ्येत तर्ह्यदृष्टमस्तु,
 प्रधानकर्मत्वे हेत्वन्तरमाह, शब्दपृथक्त्वञ्चेति । द्वादशाभिधौमस्य
 स्तोत्राणि द्वादशशस्त्राण्येव द्वादशशब्देन स्तोत्राणां पृथक्त्वमवगम्यते,
 देवताप्रकाशनपक्षे सर्वैरपि मन्त्रसंघैः कृतस्य प्रकाशनस्यैकत्वेन द्वाद-
 शसङ्ख्या न स्यात्, प्रधानकर्मणान्वान्व्यस्तोत्रपृष्ठस्तोत्रादिनामकानां
 भिन्नत्वात् द्वादशत्वसङ्ख्यापपद्यते, एवं शस्त्रवाक्येऽपि योज्यं । विपक्षे
 बाधमाह अनर्थकञ्च तदचनमिति । अभियुतिः श्रूयते, आभेया ग्रहा
 भवन्तीति । तत्रैव पुनरप्यन्यदुच्यते, आभेयीषु स्तुवन्ते आभेयीः शंस-
 न्तीति । त्वत्पक्षे तदचनमनर्थकं स्यात्, चोदकप्राप्तेषु स्तोत्रशस्त्रमन्त्रेषु
 आभेयग्रहानुसारेण देवतापदस्योच्चे सत्वाभेयत्वसिद्धिः, प्रधानकर्म-
 पक्षे तु देवताप्रकाशनरूपत्वाभावेनोहाभावादाभेयमन्त्रान्तरविधिव-
 चनमर्थवद्भवति । पुनरपि हेत्वन्तरमाह, अन्यस्वार्थः प्रतीयत इति ।
 सम्बद्धे वै स्तोत्रशस्त्रे इति ह्याम्नातं, सम्बन्धश्च द्वयोर्भवति नत्वेकस्य,
 तस्मात् स्तोत्रशस्त्रयोरर्थभेदः प्रतीयते, स च संस्कारपक्षे न सम्भवति,
 देवताप्रकाशनरूपस्यार्थस्यैकत्वात्, प्रधानकर्मपक्षे तु स्तोत्रकर्म शस्त्र-
 कर्मचेत्यर्थभेद उपपद्यते । यद्यपि युस्तौ शंसुस्तुतावित्येकार्थौ,
 तथापि प्रगीतमन्त्रसाध्यं स्तोत्रं, अप्रगीतमन्त्रसाध्यं शस्त्रमिति तयो-
 र्विवेकः । हेत्वन्तरमाह अभिधानञ्च कर्मवदिति । यथा प्रधान-
 कर्मणि अभिहोत्रं जुहोतीति द्वितीयासंयोगेनाभिहितं, तथा प्रउगं
 शंसतीत्यभिधीयते, अतस्तत्सादृश्यात् प्रधानकर्मत्वं । हेत्वन्तरमाह
 पक्षनिवृत्तेति । स्तुतस्य स्तुतमसीति स्तोत्रानुमन्त्रणमाज्ञाय वाक्य-

श्रेष्ठे स्तोत्रफलमेवास्नातं, इन्द्रियावन्तो वनामहे धुक्षीमहि प्रजामिष-
मिति, नतु देवताप्रयुक्तं फलमास्नातं, अतो न देवता संस्कारः, किन्तु
प्रधानकर्म्ममिति स्थितं। अनेन तु निर्यायेन प्रयोजनविक्रतिषूहाभावः,
संस्कारपक्षे तु यस्यां विक्रतो देवतान्तरं, तत्र तद्वाचकं पदमूहनीयं
स्यात्, तन्माभूदिति प्रधानकर्म्मत्वमुक्तं। एतच्च दशमाध्याये सूत्रितं,
ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः कर्म्मत्वादविकारः स्यादिति। अत्र
संग्रहश्लोकौ। प्रउगं शंसतीत्यादौ गुणतो न प्रधानता। दृष्टादेव स्मृति-
स्तेन गुणता स्तोत्रशस्त्रयोः॥ स्मृत्यर्थत्वे स्तौतिशंसत्योर्धात्वोः श्रुता-
र्थवादः। तेनादृष्टमुपेत्यापि प्राधान्यं श्रुतये मतमिति। अग्निष्टोम-
सुत्यादिने सूर्योदयात् पूर्वं प्रेषितो होता। प्रातरनुवाकमनुब्रूयात्,
एतच्चैतरेयब्राह्मणे प्रपञ्चितं, देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो होतरनुब्रूहीत्या-
ह्वाध्वर्युरित्यादिब्राह्मणं, तस्मिंश्च प्रातरनुवाकेऽग्निमीलित्यादिसूक्त-
मन्तभूतं, तच्च व्याख्यातं, प्रातःसवने वैश्वदेवग्रहादूर्ध्वं प्रउगशस्त्रं
होत्रा शंसनीयं, तच्च शस्त्रं वायवायाहीत्यादि सप्तदशात्मकं, एतच्च
ब्राह्मणे ग्रहेक्ष्यमित्यादिखण्डे प्रपञ्चितं, तथा पञ्चमाध्याये स्तोत्रमग्ने
शस्त्रादित्यादिखण्डे सूत्रितञ्च। अथेयमनुक्रमणिका, वायो वायव्ये-
न्द्रवायवमैन्द्रावरुणास्तुचाः, अश्विनाद्वादशश्विनैन्द्रावैश्वदेवसारस्व-
तास्तुचाः, सप्तैताः प्रउगदेवता इति, अस्यायमर्थः, वायवायाहीत्या-
दिकं नवर्चं सूक्तं, अग्निं नवेत्यतो नवशब्दस्यानुवृत्तेः, तत्रायस्तुचो
वायुदेवताकः, द्वितीय इन्द्रवायुदेवताकः, तृतीयो मित्रावरुणदेव-
ताकः, अश्विनेत्यादिकं द्वादशर्चं सूक्तं, तत्रायस्तुच आश्विनः, द्वितीय
येन्द्रः, तृतीयो वैश्वदेवः, चतुर्थः सारस्वतः, तेषु त्रयेषु प्रतिपाद्यवा-
य्वादयः सारस्वतान्ताः सप्तसङ्ख्याकाः प्रउगशस्त्रस्य देवता इति, मधुच्छ-
न्दसोऽनुवर्त्तनात् स एव ऋषिस्तथैवानुवृत्त्या गायत्रं छन्दः, वायव्ये
तत्र प्रथमा, ग्रहस्येन्द्रवायवस्यैकापुरोऽनुवाक्या, एतच्च ब्राह्मणे समास्नातं,
वायव्या पूर्वापुरोऽनुवाक्यैन्द्रवायव्युत्तरिति, तथा सूत्रितञ्च वायवायाहि
दर्शतेन्द्रवायू इमे सुता इत्यनुवाक्ये इति वायव्ये तत्र प्रथमाष्टममाह
वायवायाहीति। दर्शत हे दर्शनीय वायो कर्म्मण्येतस्मिन् आयाहि
आगच्छ, त्वदर्धमिमे सोमा अरंक्रताः, अभिषवादिसंस्कारोऽलङ्कार-
स्तेषां तान् सोमान् पाहि पिव, यद्वा तेषामेकदेश इत्यध्याहारः, तत्
पानार्थं हवमस्मदीयमाङ्गानं श्रुधि शृणु। अत्र यास्कः, वायवायाहि
दर्शनीयेमे सोमा अरङ्गता अलङ्गतास्तेषां पिव शृणु नोङ्गानमिति।

१ २ १ वाय उक्थेभिर्जरन्ते त्वामच्छा जरितारः ॥ सुतसोमा अहर्विदः ॥

दर्शत, भृष्टदृशीत्यादिसूत्रेणातच्प्रत्यय औणादिकः । चित्त्वादन्तोदात्त-
स्यामन्वितानुदात्तत्वं । अर्चिस्तुस्त्रित्यादिना मन्प्रत्ययान्तस्य सोमशब्दस्य
नित्स्वरः । अलमित्यत्र ह्रान्दसोरेकादेशः । अहर्विदशब्दे समासा-
न्तोदात्तं बाधित्वा व्ययेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वप्राप्तिः; भूषणोऽलं (पां १ ।
४ । ६४ ।) इत्यलंशब्दस्य गतिसंज्ञायां, गतिकारक (पां ६ । १ ।
१३६ ।) इत्यादिना छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादत्वेन,
गतिरनन्तरः (पां ६ । १ । ४६ ।) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं, निपा-
तत्वादलंशब्द आद्युदात्तः । पाहीत्यत्र पिबादेशाभावश्चान्दसः ।
अधीत्यत्र, अष्टगु (पां ६ । ४ । १०९ ।) इत्यादिना द्वेर्धिभावः, तिङ-
न्नादुत्तरस्य निवातो भास्ति, सेर्ह्यपिच (पां ३ । ४ । ८७ ।) इति पित्व-
निषेधादनुदात्ते निवारिते प्रत्ययस्वरः । हवमित्यत्र ऋयतिधातोर्बज्जलं
कन्दसि (पां ६ । १ । ३४ ।) इति सम्प्रसारणे सत्यकारान्तत्वात्,
ऋदोरप् (पां ३ । ३ । ५७ ।) इत्यप्प्रत्ययः, तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे
सति धातुस्वरः शिष्यते । संहितायां अधीत्यस्य, अन्येषामपि दृश्यते (पां
६ । ३ । १३७ ।) इति दीर्घत्वं ॥ १ ॥

द्वितीयाम्चमाह वाय उक्थेभिरिति । हे वायो जरितारः स्तोतार
ऋत्विग्यजमानास्त्वामच्छा त्वामभिलक्ष्य उक्थेभिराज्यप्रउगादिशस्त्रै
जरन्ते स्तवन्ति । कौटशास्त्रे सुतसोमा अभिवृतेन सोमेनोपेताः । अह-
र्विदः, अहःशब्द एकेनाङ्गा निष्पाद्येऽभिष्टोमादिक्रतौ वैदिकव्यवहा-
रेण प्रसिद्धः, क्रत्वभिञ्ज इत्यर्थः । अर्चन्ति गायत्रीत्यादिषु चतुस्त्रत्वा-
दिशस्त्रैर्वर्तिकर्म्मसु जरते ऋयतीति पठितं । स्तुतेरप्यर्चनविशेषत्वात्
औचिच्येनात्र स्तुत्यर्थो जरतिधातुः । अच्छशब्दस्य संहितायां, निपात-
स्य च (पां ६ । ३ । १३६ ।) इति दीर्घः । सुतसोमाइत्यत्र बज्जत्रो-
हित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अहर्विदइत्यत्र समासस्वरं बाधित्वा,
तत्पुरुषे तुल्यार्थद्वितीया (पां ६ । २ । २ ।) इति द्वितीयापूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादत्वेन, गतिकारक (पां ६ । २ । १३६ ।)
इत्यादिना छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ २ ॥

१ ३ १ वायो तव प्रपृञ्चती धेना जिगाति दाशुषे ॥
उरूची सोमपीतये ॥

(ढचः २)

१ १ १ इन्द्रवायू इमे सुता उप प्रयोभिरागतं ॥
इन्द्रवो वामुशन्ति हि ॥

ढतीयाम्चमाह वायो तवेति । हे वायो, तव धेना वाक् सोम-
पीतये सोमपानार्थं दाशुषे दाश्वसं दत्तवन्तं यजमानं जिगाति गच्छति,
हे यजमान, त्वया दत्तं सोमं प्रास्यामीत्येवं वायुर्ब्रूत इत्यर्थः । कीदृशी
धेना प्रपृञ्चती प्रकर्षेण सोमसम्पर्कं कुर्वती, सोमगुणं वर्णयन्तीत्यर्थः ।
उरूची, उरून् बहून् यजमानान् गच्छन्ती, ये ये सोमयाजिनस्त्वन
सर्वान् वर्णयन्तीत्यर्थः । प्रपृञ्चतीत्यत्र, शतुरनुमो न यजादी (पां ६ । १ ।
१७३ ।) इति डीबुदात्तः । स्लोकाधारेत्यादिषु सप्तपञ्चाशत्सु वाङ्मामसु
मणो धेना मा इति पठितं वर्त्तते । अयतइत्यादिषु द्वाविंशाधिक-
शतसङ्ख्याकेषु गतिकर्म्मसु गाति जिगातीति पठितं । दाशुषइत्यत्र,
मत्यर्थकर्मणि (पां २ । ३ । १२ ।) इति चतुर्थी । उरूचीत्यत्र गौरा-
दित्वेन डीषि कृते प्रत्ययस्वरः । सोमपीतयइत्यत्र बज्जग्रीहित्वाभावेऽपि
व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ३ ॥

इन्द्रवायवे ढचे प्रथमाम्चमाह, इन्द्रवायू इमे सुता इति ।
एतस्या ऋच इन्द्रवायवयहे द्वितीयपुरेनुवाक्वारूपेण विशेष-
विनियोगः पूर्वमेवोक्तः, हे इन्द्रवायू भवदर्थमिमे सोमाः सुता अभि-
धुतास्तस्माद्युवां प्रयोभिरग्नैरस्मभ्यं दातव्यैः सद्योपागतं अस्मत्समीपं
प्रत्यागच्छतं, हि यस्मादिन्द्रवः सोमा वां युवामुशन्ति कामयन्ते, तस्मा-
दागमनमुचितं । इन्द्रवायूशब्दस्यामन्विताद्युदात्तत्वं । प्रीणयन्ति भोक्तृ-
निति प्रयास्यमानानि, प्रीधातोः रन्तभावितण्यर्थादसुनप्रत्यये सति निस्वरः ।
गमिधातोर्लोपमध्यमपुरुषद्विवचने, बज्जं कन्दसि (पां २ । ४ । ७३ ।)
इति श्रुत्यो ङुकि सति, अनुदात्तोपदेश (पां ६ । ४ । ३७ ।) इत्यादिना
मकारलोपस्ततो गतमिति भवति । इन्द्रवः, उन्दीक्षेदेन इति धातोः, उ-
न्देरिच्चादेरित्युग्रप्रत्यय आद्यच्छरस्येकारादेशश्चौष्वादिकस्तत इन्द्रशब्दस्य
निस्वरः, तिक्कृतेः सोमइसस्य द्रवत्वात् क्षेदनं सम्भवति । युग्रशब्दा-

१ २ १ वायविन्द्रश्च चेतथः सुतानां वाजिनीवसू ।

तावायातमुपद्रवत् ॥ ३ ॥

१ ३ १ वायविन्द्रश्च सुन्वत आयातमुप निष्कृतं ।

मक्ष्वित्था धिया नरा ॥

देशस्य वामित्येतस्य, अनुदात्तं सर्वमपादादौ (पां ८ । १ । १८ ।) इत्यनुदात्तः । उग्रन्तोत्थस्य निघाते, हिच (पां ८ । १ । ३४ ।) इति सूत्रेण निघाते प्रतिषिद्धे सति प्रत्ययस्वरः । हिशब्दस्य निपातस्वरः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह वायविन्द्रश्चेति । अत्र चकारेण नान्यः समुच्चीयते सन्निहितत्वाद्वायुरेव, हे वायो, त्वमिन्द्रश्च युवामुभौ सुतानामभिषुतान् सोमान् चेतथो जानीथः, यद्वाभिषुतानां सोमानां विशेषमित्यध्याहारः । कीदृशौ युवां, वाजिनीवसू, वाजिनीवसू यद्यप्युद्योनामसु पठितस्तथाप्यत्रासम्भवादन्नं गृह्यते, वाजोऽन्नं तद्यस्यां हविःसन्ततावस्ति सा वाजिनी, तस्यां वसतइति तौ वाजिनीवसू, आमन्वितत्वादनुदात्तः, तौ तथाविधौ युवां द्रवत् क्षिप्रमुप समीपे आयातं आगच्छतं । षड्विंशतिसंख्येकेषु क्षिप्रनामसु क्षिप्रं मच्चु द्रवदिति पठितं, तत्र फिटस्वरः ॥ २ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे तृतीयो वर्गः ॥

येन्द्रवायवे तृचे तृतीयामृचमाह वाययिवन्द्रश्च सुन्वतइति । हे वायो, त्वमिन्द्रश्च सुन्वतः, सोमाभिषवकुर्वतो, यजमानस्य निष्कृतं संस्कृतं सोममुपायातं आगच्छतं । नरा, हे नरौ पुरुषौ पौरुषेण सामर्थ्येनोपेतौ, युवयोरागतयोश्च सतोर्धियामुना कर्मणा मच्चु त्वरया संस्कारः सम्पत्त्यते इत्या सत्यं । वायो इत्यस्य, आमन्वितस्य च (पां ६ । १ । १५८ ।) इति षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं । इन्द्रः, इदिपरमैश्वर्य इति धातुः, इदितो नुमधातोः (पां ७ । १ । ५८ ।) इति नुमागमः, ऋच्चेन्द्राग्रवच्चविप्रकुत्रचुब्रक्षुरभेद्यादिना औणादिक रन्प्रत्ययान्तो निपातितः, ज्जित्यादिनिर्णयं (पां ६ । १ । १६७ ।) इत्याद्युदात्तः । चशब्दश्चादयोऽनुदात्ता इतिफिटसूत्रेणानुदात्तः । सुन्वत इत्यत्र, शतुरनुमोनद्यजादी (पां ६ । १ । १७१ ।) इति विभक्तोरुदात्तत्वं । निष्कृतं, निरित्यस्य समित्येतस्य स्थान इति यास्कः । कृतशब्दः, आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरिच (पां ३ । ४ । ७१ ।) इति कर्त्तरि क्तः, संस्कर्त्तुं प्रवृत्त

१ १ मित्रं हुवे पूतदक्षं वरुणं च रिशादसं ।

धियं घृताचीं साधन्ता ॥

इत्यर्थः, कुमतिप्रादयः (पां १ । २ । २८ ।) इति समासेऽथ्ययपूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते, धायघञ्क्ताज्वित्रकाणां (पां ६ । २ । १४४ ।)
इत्यन्तोदात्तः, गतिरनन्तरः (पां ६ । २ । ४६ ।) इति निस उदात्तत्वं
न भवति, तद्वि कर्मणि क्ते विहितं, निष्करोतीति निष्कृदिति
क्विबन्तव्याख्यानेतु, गतिकारकोपपदात् कृत् (पां ६ । २ । १३६ ।)
इत्यृकार उदात्तः स्यात् । धिया, सावेकाचस्तृतीयादि (पां ६ । १ ।
१६८ ।) इत्यादिना विभक्तिरुदात्ता । नरा, सुपांसुक् (पां ७ । १ ।
३६ ।) इत्यादिना सम्बोधनद्विवचनस्य डादेशः, पदात्परत्वात्,
आमन्त्रितस्य च (पां ८ । १ । १६ ।) इत्याद्यमिको निघातः ॥ ३ ॥

मित्रं ऊव इति मैत्रावरुणस्तृचो गवामयने म्यारम्भणीये चतुर्विंशे
ऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणस्य स्तोत्रियः, तत्रैवाभिन्नवषडङ्गेऽपि
विनियुक्तः, तथाचाश्वलायनेन चतुर्विंशे होताजनिष्ठेत्यादिखण्डे मित्रं
वयं हवामहे, मित्रं ऊवे पूतदक्षमित्यादिसूत्रितं, तथैवाभिन्नवषट्था-
हानीतिखण्डे परिशिष्टानावापानुद्धृत्य मित्रं वयं हवामहे मित्रं
ऊवे पूतदक्षमिति च, तस्य मैत्रावरुणलघुस्य प्रथमाभ्युच्चं मित्रं ऊव
इति । अहमस्मिन् कर्मणि हविःप्रदानाय पूतदक्षं पवित्रबलं मित्रं
ऊवे, तथा रिशादसं, रिष्टानां हिंसकानामदसं सम्भोक्तारं वरुणं
ऊवे आह्वयामि । कीदृशौ मित्रावरुणौ, घृतमुदकमश्नति भूमिं प्राप-
यति या धीर्वर्धयन् कर्म तां घृताचीं धियं साधन्ता साधयन्तौ कुर्वन्तौ ।
मित्रशब्दः पुंलिङ्गः, प्रातिपदिकखरेणान्तोदात्तः । ऊवे, ह्रयतेर्बहु-
लं कृन्दसीति शपोलुकि सति, ऊः सम्प्रसारणं (पां ६ । १ । ३२ ।)
इत्यनुवृत्तौ, बज्जलं कृन्दसि (पां ६ । १ । ३४ ।) इति सम्प्रसारणे
उत्रादेशः, तिङ्ङ तिङ्ङः (पां ८ । १ । ९८ ।) इति निघातः । पूत-
दक्षं, पूतशब्दः प्रत्ययखरेणान्तोदात्तः, बज्जलौ पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
त्वं । वरुणशब्दः ऋदुदादिभ्य उनन्नित्यनुप्रत्ययान्तो निष्ठादाद्यु-
दात्तः । रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः शत्रवः, इगुपधञ्जाप्रीकिरः कः
(पां १ । १ । १३५ ।) इति कः प्रत्ययः, प्रत्ययखरेणोदात्तस्तानन्तीति

१ २ १ ऋतेन मित्रावरुणावृतावृधावृतस्पृशा ।

क्रतुं बृहन्माशाथे ॥

रिशदास्तं सर्वधातुभ्योऽसुमित्र्यसुनप्रत्यय औणादिकः, नित्स्वरेणोत्तरप-
दमाद्युदात्तं, कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते, शेषनिघाते सति,
एकादेश उदात्तेनोदात्तः (पां ८ । २ । ५ ।) इति सर्वर्णदीर्घाण्युदात्त
एव । धीरिति, अप इत्यादिषु यङिप्रतिसङ्ख्येय कर्मनामसु पठितः
प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । छतमश्चतीति छताचौ, ऋत्विग्दधृक् (पां
३ । २ । ५ ।) इत्यादिना क्तिनि, अनिदितां (पां ६ । ४ । २४ ।) इत्यादिना
न लोपः, अक्षतेष्वोपसङ्ख्यानमिति वार्त्तिकेन डीप्, अचः (पां ६ ।
४ । १२८ ।) इत्याकारलोपे, चौ (पां ६ । ३ । १३८ ।) इति दीर्घत्वं,
छतशब्दे, नन्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तं बाधित्वा छतादीनाञ्चैव-
न्तोदात्तः, समासस्य (पां ६ । १ । २२३ ।) इत्यन्तोदात्तस्यापवादकं,
तत्पुरुषे तुल्यार्थत्वात् (पां ६ । २ । २ ।) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं
बाधित्वा, गतिकारकोपपदात् कृत् (पां ६ । २ । २३६ ।) इत्युत्तरपद-
प्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तस्य धात्वकारस्य लोपे सति, अनुदात्तस्य च
यत्रोदात्तलोपः (पां ६ । १ । १६१ । इति डीप उदात्तत्वे प्राप्ते, चौ
(पां ६ । १ । २२१ ।) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं । साधन्ता, राध् साध्
संसिद्धावित्यस्मादन्तर्भावितर्थाकृतः शत्रादेशे अमं बाधित्वा व्यत्ययेन
शप्, अदुपदेशादुपरि शट्प्रत्ययस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वं, द्वितीया-
दिवचनस्य, शप्श्च, अनुदात्तौ सुप्तिौ (पुं ६ । १ । ४ ।) इत्यनुदात्तत्वं,
धातोः (पां ६ । २ । १६२ ।) इति धातुस्वर एव शिष्यते । सुपां सुलुक्
(पां ७ । १ । ३६ ।) इति विभक्तोराकारादेशः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह ऋतेन मित्रावरुणाविति । हे मित्रावरुणौ, युवां
क्रतुं प्रवर्त्तमानमिमं सोमयागं आशाथे आनशाथे आनवनतौ, केन
निमित्तेन, ऋतेन अवश्यम्भावितया सत्येन फलेनास्मभ्यं फलं दातु-
मित्यर्थः । कीदृशौ युवां ऋतावधौ, ऋतमित्यदकनाम, सत्यं वा यच्च
वेति आह, उदकादीनामन्यतमस्य वर्द्धयितादौ, अतएव ऋतस्पृशा,
उदकादीन् स्पृशन्तौ । कीदृशं क्रतुं बृहन्तं, अङ्गैरुपाङ्गैश्चातिप्राप्तं ।
ऋतशब्दे छतादित्वादन्तोदात्तः । मित्रावरुणावित्यत्र मित्रश्च बरुह-
श्चेति मित्रावरुणौ, देवताद्वन्द्वेच (पां ६ । ३ । १६ ।) इतिपूर्वपदस्या

नडादेशः । ऋतस्य वर्द्धयितारावित्यर्थेऽन्तर्भावित्यर्थोद्बोधः किंप्र,
 चन्धोवामपि दृश्यते (पां ६।३।११७।) इति पूर्वपदस्य दीर्घः, ऋतस्युशा,
 सुपांसुलुक् (पां ७।१।३६।) इति डादेशः । मित्रावरुणावित्याद्या-
 मन्वितत्रयस्य स्वस्वपूर्वपदात् परत्वात्, आमन्वितस्य च (पां ८।१।
 १६।) इत्याद्यमिहो निघातः । ननु ऋतेनेत्येस्य, सुवामन्विते पराङ्ग-
 वत्सरे (पां १।१।२।) इति पराङ्गवद्भावेनामन्वितानुप्रवेशात्, पादा-
 दित्वेन पदादपरत्वेन चाद्यमिह निघाताभावात्, आमन्वितस्य च (पां
 ६।१।१६८।) इत्याद्युदात्तेन भवितव्यमिति चेन्न, पराङ्गवद्भावस्य
 सुवामन्विताश्रयत्वेन पदविधित्वात्, समर्थः पदविधिः (पां १।१।१।)
 इति नियमात्, इह च ऋतेन मित्रावरुणावित्येतयोराशत इत्याख्या-
 तेनैवान्वयेन परस्परसामर्थ्यात्, यत्र पुनः परस्परान्वयेन सामर्थ्य-
 न्नात्र पराङ्गवद्भाववात् पादादेराद्युदात्तत्वं भवत्येव, यथा मरुतां पित-
 र्त्तदहं गृणामीति, मृगोरुतिरित्युतिप्रत्ययान्तत्वेन, एभिद्यौ वै पयसो
 मरुतो जाता इत्यादावन्तोदात्तोऽपि हि मरुच्छब्दो मरुतां पितरित्यत्र
 सामर्थ्यात् पराङ्गवद्भावादेवाद्युदात्तो जातः, प्रकृते तु ऋतेनेत्यस्यासाम-
 र्थ्यादेव न पराङ्गवद्भाव इति, ऋतावृधावित्यत्र द्वितीयामन्वितस्य
 निघाते कर्त्तव्ये आमन्वितं पूर्वमविद्यमानवत् (पां ८।१।७२।)
 इति प्रथमामन्वितेनाविद्यमानवद्भावेन भवितव्यमिति चेत्, भवतु, अत-
 एव तस्याव्यवधायकत्वात्, ऋतेनेति प्रथमपदात् परत्वेनैव द्वितीया-
 मन्वितं निहनिष्यते । यथा इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वतीत्यादौ, गङ्गे-
 शब्दस्याविद्यमानवद्भावेऽपि तस्याव्यवधायकत्वादेव मे इत्येव पदमुप-
 जीव्य यमुनेशब्दस्य निघातः, किञ्च प्रकृतेन च मित्रावरुणावित्याम-
 न्वितं सामान्यवचनं, तस्य विशेषणतया विशेषवचनमृतावृधाविति,
 अतो नामन्विते समानाधिकरण्ये सामान्यवचनं (पां ८।१।७३।)
 इति पूर्वस्याविद्यमानवद्भावप्रतिषेधादपि निरन्तराया द्वितीयनिघातः ।
 नन्वेवमप्यपादादावित्यनुवृत्तेः ऋतावृधेत्यस्य द्वितीयपादादित्वाद्
 भवितव्यनिघातेन, अतएव हि इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रिस्तामं
 सघता इत्यत्र शुतुद्रिपदस्य पदात् परस्यापि पादादित्वादेव निघाता-
 भावादाद्युदात्तं जातं, तद्वदत्रापि भवितव्यं, वक्तव्यो विशेष इति चेत्,
 उच्यते, मित्रावरुणस्य, सुवामन्वित इति पराङ्गवद्भावेन परानुप्रवेशा-
 देव ऋतावृधेत्यस्य न पादादित्वं, शुतुद्रिपदमपि तर्ह्येवमेव पूर्वस्य
 सरस्वतीपदस्य पराङ्गवद्भावेन न पादादित्वेति निहन्त्येतेति चेत्, न,

१ ३ १ कवी नो मित्रावरुणा तुविजाता उरुक्षया दक्षं दधाते अपसं ॥ ४ ॥

पराङ्गवद्भावन्तावत्सुबन्तमामन्वितं वाश्रित्य प्रवृत्तः पदविधिः, अत-
न्तयोः सत्येव परस्परान्वये पराङ्गवद्भावेन भवितव्यं, समर्थः पदविधि-
रिति नियमात्, श्रुतद्रिसरस्वतिपदयोश्च न परस्परेणान्वयः। किन्तु
सञ्चतेत्यनेनासामर्थ्यान्न पराङ्गवद्भावः, प्रकृते तु मित्रावरुणावृतावृधा
इति द्वयोरपि सामानाधिकरक्षेण परस्परान्वयादस्ति सामर्थ्यमिति
भवितव्यं पराङ्गवद्भावेन, यथा मरुतां पितरित्यत्र विशेषः। नन्वतएव
तर्हि मित्रावरुणपदस्य पराङ्गवद्भावेन पादादित्वादपादादाविति पर्यु-
दासादामन्वितनिघातो न स्यादिति चेन्न, पूर्वं सुबन्तं परस्वामन्वित-
माश्रित्य यः स्वरः प्रवर्तते, तत्र सुबामन्वित इति पराङ्गवद्भावः, भवति
चैवंविधे ऋतावृधपदनिघात इति। तत्र पूर्वस्य पराङ्गवद्भावेन
पदादित्वात् संप्रवर्तते, मित्रावरुणपदनिघातस्तु पूर्वमेव पदमुपजी-
वति न परमामन्वितमिति न पराङ्गवद्भाववन्निघातोऽपि पदविधि-
रिति, ऋतेनेत्यनेनासामर्थ्यात्, ततः पदात्परस्य मित्रावरुणपदस्य
न स्यादिति चेन्न, समानवाक्ये निघातयुग्मदस्मदादेशा वक्तव्या इति
निघाते पदविधावपि समानवाक्यत्वमेव पर्याप्तं न पराङ्गवद्भाववत्
परस्परान्वयोऽपीत्यलं। क्रतुं, छजःक्रतुरित्यौणादिकछजः क्रतुरादेशः।
प्रत्ययस्वरणादिरुदात्तः। आशाये, आनशाये, कृन्दसि जुङ् लङ् लिटः
(पां ३। ४। ६।) इति वर्त्तमाने लिट्, नुडभावश्चकान्दसः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह कवी न इति। मित्रावरुणावेतौ देवौ नोऽस्माकं
दक्षं बलं, अपसं कर्म च दधाते पोषयतः। कीदृशावेतौ कवी मेधा-
विनौ, तुविजातौ बह्वनामुपकारकतया समुत्पन्नौ, उरुक्षया बह्वनि-
वासौ। विप्रो धीरश्चादिषु चतुर्विंशतिसङ्ख्येकेषु मेधाविनामसु
कविर्मनीषीति पठितं। उरुतुवीत्येतौ द्वादशसु बह्वनामसु पठितौ।
रुजः पाज इत्यादिष्वष्टाविंशतिसङ्ख्येकेषु बलनामसु दत्तो विदित
पठितं। अपसुशब्दः षड्विंशतिसङ्ख्येकेषु कर्मनामसु पठितः। मित्रा-
वरुणा, मित्रशब्दः प्रातिपदिकस्वरणान्तोदात्तः, वरुणशब्दो निस्व-
रेणाद्युदात्तः, इन्द्रे देवताइन्द्रेत्युभावेव शिष्येते। तुविजातौ, बह्व-
नामुपकारकतया तत्सम्बन्धित्वेन जाताविति षष्ठीसमासे समासान्तो-

तृतीयस्कन्तं ।

द्वचः ॥ १ ॥

१११ अश्विना यज्वरीरिषो द्रवत्पाणी शुभस्पती ।
पुरुभुजा चनस्यतं ॥

दात्तत्वं, चतुर्थीसमासे, हि (पां ८ । १ । ३४) चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् । उरुक्षया, उरूणां बहूनां क्षयावुरुक्षयौ, क्षिनिवासगत्योरिति धातोः क्षयत्यस्मिन्निति क्षय इत्यधिकरणे, एरच् (पां २ । ३ । ५६ ।) इत्यच् प्रत्ययान्तस्य, चितः (पां ६ । १ । १६३ ।) इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते, क्षयो निवासे (पां ६ । १ । २०१ ।) इत्याद्युदात्तत्वं विहितं, समासे तु समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं बाधित्वा कृदुत्तरप्रकृतिस्वरस्य प्राप्तमुत्तरपदाद्युदात्तत्वं, यद्यपि, घाघघञ् (पां ६ । २ । १४४ ।) इति घाघादिस्वरस्यान्तोदात्तेन बाध्यते, तथापि, परादिष्कन्दसि बङ्गलं (पां ६ । २ । १६९ ।) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं द्रष्टव्यं । दत्तं, दत्ततेरुत्साहकर्मणा घञ्, जित्वादाद्युदात्तः । अपसं, अप्यते फलमनेनेत्यपः कर्म, आपः-कर्मणायां ऋखो नुट् चेत्यसुन्नन्तस्य, अपसस्परइत्यादौः । नित्वा-दाद्युदात्तस्याप्यपसुशब्दस्यात्र व्यत्ययेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥ १ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे चतुर्थो वर्गः ॥ ४ ॥

आश्विनस्तृचः प्रातरनुवाकस्य आश्विने क्रतौ विनियुक्तः, तथाच सूत्रितं, अथाश्विन एषो उषाः प्रातर्युजेति चतस्रोऽश्विना यज्वरीरिष इति, तत्र प्रथमामृचमाह आश्विना यज्वरीरिष इति । हे आश्विनौ युवामिषोहविर्षक्षानि अन्नानि चनस्यतं इच्छतं भुञ्जाथामित्यर्थः, यद्यपि चनःशब्दोऽन्नवाची, तथापीषइत्यनेन सह नास्ति पुनराक्षेपः, इच्छामुपलक्षयितुं प्रयुक्तत्वादक्षयमुवाच, समूलकार्यं कथंतीत्यादौ यथा पुनरक्षयभावस्तद्वत् । कीदृशीरिषः, यज्वरीः यागनिष्पादिकाः । कीदृशा-वश्विनौ द्रवत्पाणी, हविर्षक्षाय द्रवद्भ्यां धावद्भ्यां याश्विभ्यामुपेतौ । शुभस्पती, शोभनस्य कर्मणः पाकौ । पुरुभुजा, पुरुभुजौ विस्तीर्ण-

भुजौ बङ्गभोजिनौ वा । अश्विना, आमन्त्रितस्य च (पां ६ । १ । १६८ ।)
 इति षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं । यज्वरीः, यागकरणानामप्यन्नानामसि-
 ष्ठिनत्तीतिवत् स्वध्यापारे कर्तृत्वविवक्षया, सुयजोर्द्विनिप् (पां ३ ।
 २ । १०३ ।) इति द्विनिप् प्रत्ययः, वनोरच (पां ४ । १ । ७ ।) इति
 ङीप्, तत्संनियोगेन रेफादेशः, प्रत्ययत्रयस्य, अनुदात्तौ सुप्पितौ (पां ३ ।
 १ । ४ ।) इत्यनुदात्तत्वाद्धातुस्वर एवावशिष्यते । इषःशब्दे 'शसो
 ऽनुदात्तत्वात् प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते । द्रवत्याणी, द्रवन्तौ धावन्तौ
 पाणी ययोस्तयोः सम्बोधनं द्रवत्याणी, तस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वं, न पुन-
 राष्टमिको निघातः, अपादादाविति प्रतिषेधात् । इषइति पूर्वप-
 दस्य, सुनामन्त्रिते पराङ्गवत्सरे (पां २ । १ । १ ।) इति पराङ्गवद्भावेन
 मित्रावरुणावृतावृधाविति वदपादादित्वमिति चेन्न, तत्र सामानाधिक-
 रण्येन परस्परान्वयात्, ऋहत्वो द्रवत्याणीत्यनयोः सरस्वतिश्रु-
 त्रिपदसामर्थ्येन प्रयुक्तत्वात्, शुभइति, शुभशुम्भदीप्ताइत्यस्य सम्पदा-
 दित्वात् भावे क्तिबन्तस्य षष्ठीकवचनं, यथाः पतिपुत्र (पां ८ । ३ ।
 ५३ ।) इति विसर्जनीयस्य षत्वं, तस्य पती इत्यामन्त्रित परतः
 पराङ्गवद्भावात् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं, न पुनराष्टमिको निघातः,
 तस्मिन् कर्त्तव्ये द्रवत्याणीति पूर्वस्यामन्त्रितस्य, आमन्त्रितं पूर्वमविद्य-
 मानावदित्यविद्यमानवद्भावेन पादादित्वादपादादाविति प्रतिषेधात् ।
 ननु मित्रावरुणावृतावृधाविति वत्, नामन्त्रिते सामानाधिकरण्ये (पां
 ८ । १ । ७३ ।) इत्यविद्यमानवद्भावप्रतिषेधेन भवितव्यमिति चेन्न,
 मित्रावरुणपदं हि सामान्यवचनमिति युक्तस्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः,
 द्रवत्याणीपदन्तु न तथेति वैधम्यात् । पुरुर्विस्तीर्णौ भुजौ ययास्तौ
 आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं, सुपांसुलुगिति डादेशः, पुरु बङ्ग भुजौ इति
 वा । चनस्यतमित्यत्र, चायोरन्ने ऋस्वस्वेति चायुपूजानिशाभनयोरित्य-
 स्यासुनप्रत्यये, आकारस्य ऋस्वे चानुह्यनुडागमेच, लोपो व्योर्थञ्चि
 (पां ६ । १ । ६६ ।) इति यकारलोपे चनस्यशब्दोऽन्ननामसुपठितस्तदात्मन
 इच्छतीति, सुप आत्मनः क्यच् (पां ३ । १ । ८ ।) इति क्यच्, सना-
 दन्तेन धातुत्वास्तीरमध्यमपुरुषद्विवचनं, क्यच् प्रत्ययस्वरेशोदात्तत्वं,
 शप, एकादेश उदात्तेनोदात्तः (पां ८ । २ । ५ ।) इत्युदात्तः, उपस्था-
 ख्यातस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वे स्वरितत्वं, नच, तिङ्ङितिङः (पां ८ ।
 १ । २८ ।) इति निघातः, पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवद्भावेन पदात्
 परत्वात् पादादित्वाद्वा तदप्राप्तिः ॥ १ ॥

१ २ १ अश्विना पुरुदंससा नरा शवीरया धिया ॥
धिषण्या वनतं गिरः ॥

द्वितीयाष्टचमाह अश्विनापुरुदंससेति । अश्विना हे अश्विनौ, युवां गिरोऽस्मदीयाः स्तूर्तार्धिया आदरयुक्तया बुद्ध्या वनतं सम्भजतं स्वीकुरुतं । कीदृशावश्विनौ पुरुदंससा बज्जकर्मणौ, षड्विंशतिसङ्ख्या-
केषु कर्मणामसु दंस इति पठितं । नरा नेतारौ, धिषण्या धारण्ययुक्तौ बुद्धिमन्तौ वा । कीदृश्या धिया शवीरया गतियुक्तया अप्रतिहत-
प्रसरयेत्यर्थः । अश्विनेत्याद्यामन्त्रितचतुष्टयस्य षाष्टिकमामन्त्रिता-
द्युदात्तत्वं, पादादित्वान्नाष्टमिको निघातः, पुरुदंससेत्यपि हि पादादि-
रेव, आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वान्नामन्त्रिते
समाप्ताधिकरण इति पर्वस्य सामान्यवचनत्वेनास्य विशेषवचनत्वेन
नाविद्यमानवत्त्वमिति चेन्न, अश्विशब्दवत् पुरुदंससशब्दस्यापि अश्वि-
नाविव रूच्या प्रयुज्यमानतया सामान्यशब्दत्वात् सामान्यवचनं, नावि-
द्यमानवदित्युक्तेऽर्थात् परस्य विशेषवचनत्वावगमादुभयोः सामान्य-
वचनत्वे पर्यायत्वेन पौनरुक्त्यात् सहाप्रयोग इति चेन्न, गुणविशेष-
सङ्कीर्तनवत् प्रसिद्धानेकनामविशेषसम्बन्धसङ्कीर्तनस्यापि स्तुत्यपयो-
गेन सप्रयोजनत्वान्निष्प्रयोजनपुनर्वचनस्यैव पुनरुक्तत्वात्, अश्विपुरु-
दंससशब्दयोरेकार्थत्ववृत्तित्वेऽपि पर्यायत्वादेव प्रवृत्तिनिमित्तभेदा-
भावेनासामानाधिकरण्यादपि नाविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः, भिन्नप्रवृत्ति-
निमित्तानामेव हि एकस्मिन्नर्थे वृत्तिसामानाधिकरण्यं, अश्विशब्दस्या-
श्विसम्बन्धो निमित्तं, पुरुदंसस शब्दस्य तु बज्जकर्मसम्बन्ध इति प्रवृत्ति-
निमित्तभेद इति चेन्न, तद्विद्वदयं व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तं न प्रवृत्तिनिमित्तं
व्युत्पत्तिनिमित्तभेदमात्रेणापि सामानाधिकरण्याभिधाने वृत्तमङ्गी-
रुहशब्दयोरपि तथात्वप्रसङ्गः, अतएव ह्रीडेरन्तेदिते सरस्वतिप्रिये
प्रेयसि मद्दिविश्रुते इत्येतानि ते अग्निये नामानीत्यत्र सहस्रतमीप्र-
शंसोपयोगित्वेनेडादिशब्दानामेतानि अग्निये नामानि इति वचनेन
पर्यायाणामप्यनेकविशिष्टानामसम्बन्धनिबन्धस्तुत्यर्थत्वेनैव सहप्रयोगः,
स्तुत्यपयोगेनैव व्युत्पत्तिनिमित्तभेदविवक्षायामपि पर्यायत्वेनासामा-
नाधिकरण्यादेव, नामन्त्रिते (पां ८ । १ । ७३) इति निवेधाभावादाम-
न्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वपूर्वस्याविद्यमानवत्त्वात् सर्वेषां षाष्टि-

१ ३ १ दक्षा युवाकवः सुता नासत्या वृक्तवर्हिषः १ आयातं रुद्रवर्तनी ॥

कमाद्युदात्तत्वं, तद्वत् प्रकृतेऽपि, कू शु पु कटि पटि श्रौटिभ्य ईरन्निवन्-
वृत्तौ, बङ्गलवचनादन्यत्रापीत्यनेन शुश्रुगतावितिधातोरीरन्प्रत्यये
कृते सति निच्चाच्छ्वीरया शब्द आद्युदात्तः । धियेत्यत्र, सावेकाच्च
(पां ६।१।१६८) इति विभक्तिरुदात्ता । वनतमित्यत्र शपः पित्वाल्लो-
गमथ्यमद्विवचनस्य लसार्वधातुकाच्च, वन घन संभक्ताविति धातुदात्त-
त्वमेवावशिष्यते, नच, तिङ्ङु तिङ्ङुः (पां ८।१।२८) इति निघातः,
पूर्वामन्वितस्याविद्यमानत्वेन पदादित्वात् । गिरः, सुपोऽनुदात्तत्वे
प्रातिपदिकस्वः शिष्यते ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह दक्षा युवाकव इति । अत्राश्विनेत्यनुवर्तते, हे
अश्विनौ, आयातं अस्मिन् कर्मण्यागच्छतं, किमर्थमिति तदुच्यते, सुता
युग्नदर्थं सोमा अभिषुतास्तान् स्वीकर्तुमिति शेषः । कीदृशावश्विनौ
दक्षा शूत्राणामपक्षयितारौ, यद्वा देववैद्यत्वेन देवानामुपक्षयितारौ,
अश्विनौ वै देवानां भिषजाविति श्रुतेः । पुनः कीदृशौ, नासत्या
असत्यमनृतभाषणं तद्रहितौ । अत्र यास्कः सत्यावेव नासत्याइति
उर्णनाभः । सत्यस्य प्रणेतारवित्याग्यायण इति । रुद्रवर्तनी, रुद्रश-
ब्दस्य रोदनं प्रवृत्तिनिमित्तं, यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति तैत्ति-
रीयाः । तद्यद्रोदयन्ति तस्मादुद्रा इति वाजसनेयिनः । रुद्राणां शूत्र-
रोदनकारिणां शूरभटानां वर्त्तनिर्मागो धाटीरूपो यथोक्तौ रुद्रव-
र्त्तनी, यथा धाटीमुखेन शूत्रन् रोदयन्ति तद्वदेतावित्यर्थः । युवाकव
इति अभिषुतसोमानां विशेषणं, वसतीवरोभिरेकधनाभिरङ्गिर्मि-
श्रिता इत्यर्थः । वृक्तानि मूलैर्वर्जितानि वर्हींषि आत्तरणरूपाणि
येषां सोमानां ते वृक्तवर्हिषः । यद्वा भरता इत्यादिष्वलुप्त ऋत्विङ्गा-
मसु वृक्तवर्हिष इति पठितं, तदानीं तृतीयार्थे प्रथमा, ऋत्विग्भिर-
भिषुता इत्यन्वयः । दक्षा, आमन्वितस्य च (पां ६।१।१५८) इत्या-
द्युदात्तः, युवाकवः, युमिश्रणे, युवन्ति मिश्रीभवन्ति वसतीवरीप्रभृ-
तिभिः श्रयणद्रव्यैरिति युवाकवः, कटिकुषादिष्वगणितस्यापि यौतेर्व-
ङ्गलयाहणात् काकुप्रत्ययः, तस्य कित्त्वेन गुणाभावादुवङादेशः, प्रत्यय-
स्वरणाकार उदात्तः । न विद्यते असत्यमनयोदिति नासत्यौ, नभा-

१ १ १ इन्द्रायाहि चित्रभानो सुता इमे त्वायवः १
अण्वीभिस्तना पूतासः ॥

ग्न्यापात्रवेदानासत्या (पां ६ । ३ । ७५ ।) इत्यादिना प्रकृतिवद्भावात्
लोपाभावः, पादादित्वेनानिघातादामन्त्रिताद्युदात्तत्वं । वृक्तवर्हिषः,
वृक्तं मुलैर्वर्जितं वर्हिरास्तीर्षं येषां सोमानां ते वृक्तवर्हिषः पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरंण क्तप्रत्ययस्वरश्च शिष्यते । आ इत्यत्र उपसर्गाच्चाभिर्वर्ज-
मित्युदात्तः । रुद्रवर्त्तनी, आमन्त्रितस्य च (पां ८ । १ । १६ ।) इत्याम-
न्त्रितनिघातः ॥ ३ ॥

ऐन्द्रेलघुचे प्रथमाम्बुचमाह इन्द्रायाहीति । चित्रभानो विचित्रदीप्त
इन्द्र अस्मिन् कर्मणि आयाहि आगच्छ, सुता अभिषुता इमे सोमाः
त्वायवस्त्वां कामयमाना वर्त्तन्त, अण्वीभिः, अण्वययुवइत्यादिषु
द्वाविंशतिसङ्ख्याकेषु अङ्गुलिनामसु अण्वीति पठितं, ऋत्विजामङ्गुलीभिः
सुता इत्यन्वयः, किञ्च एते सोमास्तना नित्यं पूतासः शुद्धाः, दशापवित्रेण
शोधितत्वात् । इन्द्रशब्दं यास्को बद्ध्वा निर्वर्त्त, इन्द्रहरान्दृष्टातीति वा
हरान्ददातीति वा हरान्दधातीति वा हरान्दारयतीति वा हरान्धारय-
तीति वा इन्द्रवे द्रवत इति वा इन्द्रै रमत इति वा इन्धे भूतानीति वा,
तद्यदेनं प्राणैः समैन्धत्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वमिति विज्ञायते । इदं करणादि-
त्याग्यायणः । इदन्दर्शनादित्यौपमन्यवः । इदन्ते वैश्वर्यकर्मणः इच्छन्तूणां
दारयिता वा इद्रावयिता दरयिता वा यज्वनामिति । अस्यायमर्थः ।
दृ विदारय इति धातुः, इरामन्नमुद्दिश्य तन्निष्पादकजलसिद्ध्यर्थं
दृष्टाति मेघं विदारयतीति इन्द्रः । हुदाज्जदानइति धातुः इरामन्नं
दृष्टिनिष्पादनेन ददातीति इन्द्रः । घञ्पोषणार्थः इरामन्नं दृष्टिकारणं
सस्यं दधाति जलप्रदानेन पुष्पातीति इन्द्रः । इरामत्पादयितुः कर्ष-
कमुखेन भूमिश्चदारयतीति इन्द्रः । पूर्वोक्तपोषणमुखेन इरां धारयतीति
विनाशश्राद्धित्येन स्थापयतीति इन्द्रः । इन्द्रः सोमवक्त्रोरसस्तदर्थं याग-
भूमौ द्रवति धावतीति इन्द्रः । इन्द्रै यथाक्ते सोमे रमते क्रोडतीति
इन्द्रः । जिहन्धीदीप्ताविति धातुः, भूतानि प्राणिदेहानिन्धे जीवचै-
तन्यरूपेणान्तः प्रविश्य दीपयतीति इन्द्रः । एतदेवाभिप्रेत्य वाज-
सनेयिनश्चामनन्ति, इन्द्रो ह वै नामैषः, योऽयं दक्षिणेक्षयः पुरुष

स्तं वा एतमिन्द्रं सन्तं तमिन्द्रमित्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव
 हि देवाः प्रत्यक्षद्विष इति । तद्यदित्यादिकं ब्राह्मणान्तरवाक्यं, तत्रेन्द्र-
 विषये निर्वचनमुच्यते इति शेषः । यद्यस्मात् कारणादेनं परमात्मरूप-
 मिन्द्रदेवं प्राणैर्वाक्चक्षुरादीन्द्रियैः प्राणायानादिवायुभिश्च सहितं
 समैन्धत, उपासका ध्यानेन सम्यक्प्रकाशितवन्तस्तत्तस्मात् कारणात्
 इन्द्रनाम सम्पन्नं, अस्मिन् पक्षे इन्धते दीप्यते इति कर्मणि व्युत्पत्तिः ।
 आग्रायणनामको मुनिरिदं कारणादिन्द्र इति निर्वचनं मन्यते । इन्द्रो हि
 परमात्मरूपेणोदं जगत् करोतीति, औपमन्यवनामको मुनिरिदं दर्शना-
 दिन्द्र इति निर्वचनमाह । इदमितीदमित्यपरोक्षमुच्यते, विवेकेन हि
 परमात्मानमपरोक्षेण पश्यति । एतदेवाभिप्रेत्यारण्यकाख्ये समाम्नायते,
 स एतमेव पूरुषं ब्रह्म तत्तमपश्यदिदमदर्शयामि, तस्मादिदं ब्रह्म नामेदं
 ब्रह्म वै नाम तमिदं ब्रह्म सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया
 इव हि देवा इति । इति परमैश्वर्य इति धातुः, स्वमायया जगद्रूपत्वं
 परमैश्वर्यं तद्योगादिन्द्रः, अनेनाभिप्रायेण श्रूयते इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप
 इत्यत इति । इनशब्दस्यैश्वरवाचकस्याकारलोपे सति नकारान्तं इन्पदं
 भवति । दृभय इति धातुः, सच्च परमेश्वरः, शृङ्गणां दारयिता भीषयि-
 तेति इन्द्रः । दृगताविति धातुः, शृङ्गणां द्रावयिता पलायनं प्रापयिता
 इतीन्द्रः । यज्वनां यागानुष्ठायिनामादरयिता भयस्य परिहर्ता, एवमे-
 तानि निर्वचनानि द्रष्टव्यानि । इन्द्र इत्यत्र आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं । आ
 इत्यत्र निपातत्वेनाद्युदात्तः । चित्रभागे, पदात्परत्वादामन्त्रित निधा-
 तः । त्वामिच्छन्तीत्यर्थे युष्मच्छब्दात्, सुप आत्मनः क्यच् (पां ३ । १ । ८)
 इति क्यच् । प्रत्ययात्तरपदयाञ्च (पां ७ । २ । ६८) इति मपर्यन्तस्य त्वा-
 देशः, क्यच्छन्दसि (पां ३ । २ । १७०) इति क्यजन्तादुप्रत्ययः । त्वयव
 इति प्राप्ता, युष्मदस्मदोरनादेशे (पां ७ । २ । ८६) इति अविभक्तावपि
 हलादौ व्यत्ययेनात्वं, उकारः प्रत्ययस्त्रेणाद्युदात्तः । अणुशब्दः सौक्ष्मवा-
 चकस्तद्योगात्प्रकृते अङ्गुलीषु वर्तते, वेतो गुणवचनात् (पां ४ । १ । ४४)
 इति ङीष् प्राप्ते व्यत्ययेन ङीन्, निच्वादाद्युदात्तः । तना इत्यर्थं निपातो
 नित्यमित्यर्थः, निपातत्वादाद्युदात्तः । पूतासः, आञ्जसेरसुक् (पां ७ । १ ।
 ५०) इत्यसुक् प्रत्ययः ॥ १ ॥

१ २ १ इन्द्रायाहि धियेषितो विप्रजूतः सुतावतः १

उप ब्रह्माणि वाघतः ॥

१ ३ १ इन्द्रायाहि तूतुजान उप ब्रह्माणि हरिवः १

सुते दधिघ्न नश्चनः ॥ ५ ॥

द्वितीयाम्बचाह इन्द्रायाहि धियेति । हे इन्द्र, त्वमायाहि अस्मिन् कर्मण्यागच्छ, किमर्थं वाघतः ऋत्विजो ब्रह्माणि वेदरूपाणि स्तोत्राणि उपैतुं । कीदृशत्वं धियास्मदीयया प्रज्ञया इधितः प्राप्तः, अस्मद्भक्त्या प्रेरित इत्यर्थः । विप्रजूतः, यथा यजमानभक्त्या प्रेरितस्तथा-न्यैरपि विप्रैर्मैधाविभिर्ऋत्विग्भिः प्रेरितः । कीदृशस्य वाघतः, सुतावतः अभिघृतसोमयुक्तस्य । केतइत्यादिषु एकादशसु प्रज्ञानामसु धीरिति पठितं । चतुर्विंशतिसङ्ख्येकेषु मेधाविनामसु विप्रोधीरइति पठितं । भरताइत्यष्टसु ऋत्विज्जामसु वाघत इति पठितं । इधित इत्यत्र इधग-ताविद्यस्मान्निद्यामिडागमः, आगमा अनुदात्ता इति इटोऽनुदात्तत्वात् क्तखरः शिष्यते । टुवप्वीजतन्तुसन्तान इति धातोः, ऋषेन्द्रायवक्ष्यविप्रे-त्यादिना रन् प्रत्ययान्तो विप्रशब्दो निपातितः । निपातनादुपधाया इकारो लघूपधगुणाभावश्च, नित्वादाद्युदात्तः, तैर्जूतः प्राप्तः । ज्वर इति सैत्राधातुर्गत्यर्थः, श्युकः किति (पां ७ । २ । ११ ।) इति इटप्रतिषेधः, तृतीया कर्मणि (पां ६ । २ । ४८ ।) इति पूर्वपदप्रकृतिसंखरत्वं । सुतावतइत्यत्र क्कान्दसं दीर्घत्वं, मतुपउदात्तत्वात् क्तप्रत्ययखरएव शिष्यते । ब्रह्माणि, नन्विषयानि सैन्तस्येत्याद्युदात्तः । वाघच्छब्द ऋत्वि-ज्जामसु पठितः प्रातिपदिकखरः ॥ १ ॥

तृतीयाम्बचाह इन्द्रायाह्येति । हरिशब्द इन्द्रसम्बन्धिनोरश्वयो-र्नामधेयं, हरी इन्द्रस्य लोहितोऽधेरिति तृतीयाम्बनामत्वेन पठित-त्वात् । हे हरिवः, अश्वयुक्तेन्द्र, त्वं ब्रह्माण्युपैतुमायाहि । कीदृशत्वं तू-तुजानस्वरमाणाः, आगत्य चास्मिन् सुते सोमाभिषवयुक्ते कर्मणि नोऽस्मदीयं चनोऽन्नं हविर्लक्ष्यं दधिष्व धारय स्वीकुर्वित्यर्थः । तूतु-जानस्तुजैर्जिह्वा, जिह्वा कानज्वा (पां ३ । २ । १०६ ।) इति कानजा-देशः, तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य (पां ६ । १ । ७ ।) इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं, अभ्यस्तानामादिः (पां ६ । १ । १८६ ।) इत्याद्युदात्तत्वं ।

(३)

१ १ १ ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आगत १
दाश्वांसो दाशुषः सुतं ॥

हरिवश्च हरयोऽस्य सन्तीत्यस्मिन्नर्थे, तदस्यास्यस्मिन्निति मनुष्य
(पां ५ । २ । ६४ ।) इति मनुष्य, कृन्दसीरः (पां ८ । २ । १५ ।)
इति मकारस्य वत्त्वं, सम्बुद्धौ, उगिदचां (पां ७ । १ । ७० ।) इति
नुम्, संयोगान्तलोपो, नकारस्य, मनुवसोरसम्बुद्धौ कृन्दसि (पां ८ ।
१ । १ ।) इति नकारस्य वत्त्वं, आद्यमिको निघातः । ब्रह्माणीत्यस्य
हरिवश्चनेनासामर्थ्यात्, समर्थः पदविधिः (पां १ । १ । १ ।)
इति नियमात्, सुवामन्विते पराङ्गवत्सरे (पां २ । १ । २ ।) इति
पराङ्गवद्भावेनामन्वितनिघाताभावादाद्युदात्तत्वे सति, उपेत्यकारस्य,
नौदात्तः स्वरितोदय (पां ८ । ४ । ६७ ॥) इति स्वरितो न सन्नतरः ।
दधिव्येत्यत्र दधातेर्लोपि यास्, यासः से (पां ३ । ४ । ८० ।) इति
सेषादेशः, सवाभ्यां वामौ (पां ३ । ४ । ६९ ।) इति एकारस्य
वादेशः, कृन्दसुभयथा (पां ३ । ४ । ११७ ।) इति सार्वधातुकार्द्धधा-
तुकसंज्ञयोः सत्योः सार्वधातुकत्वेन शप्, तस्य, स्त्रौ (पां ६ । १ । १० ।)
इति द्विर्भावः, आर्द्धधातुकत्वेनेडागमश्च, आतो लोप इति च
(पां ६ । ४ । ६४ ।) इत्याकारलोपः । चनः, चायेरन्ने ऋस्त्वसुन्नन्तश्चका-
रान्नेडागमे यलोपः ॥ ३ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पञ्चमो वर्गः ॥ ५ ॥

वैश्वदेवत्वं प्रथमाम् चमाह ओमास इति । हे विश्वेदेवास, एतन्ना-
मका देवविशेषाः दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानस्य सुतं अभिषुतं
सोमं प्रति आगत आगच्छत, ते च देवा ओमासो रक्षकाः । चर्ष-
णीधृतो मनुष्यणां धारकाः । दाश्वांसः फलस्य दातारः । मनुष्या इत्यादिषु
पञ्चविंशतिसङ्ख्येकेषु मनुष्यनामसु चर्षणीशब्दः पठितः । अश्विना-
वित्यादिव्येकविंशत्सङ्ख्येकेषु देवविशेषनामसु विश्वेदेवाः साध्या इति
पठितं । एताम्वचं यास्क एवं व्याख्यातवान्, अवितारो वावनीया
वा मनुष्याहतः सर्वे च देवा इहागच्छत, दत्तवन्तो दत्तवतः सुतमिति ।
तदेतदेकमेव वैश्वदेवं गायत्रं त्वचं दशतयीषु विद्यते, यत्तु किञ्चिद्भृङ्ग-
दैवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते यदेव विश्वलिङ्गमिति शाकपू-
गिरिति । अत्र विश्वशब्दः सर्वशब्दपर्याय इति यास्कस्य मतं, तदेव

विशेषस्यैवासाधारणं लिङ्गमिति शाकपूथेर्मतं । अवन्तीत्योमासो देवाः, मन्त्रित्यनुद्यत्तौ, अवि सिवि सि षु शुभ्यः किदिति मनुप्रत्ययः, ज्वरत्वरस्त्रित्यविमवामुपधायास्त्र (पां ६ । ४ । २० ।) इत्यूठ्, मनः कित्वेऽपि बाहुलकाद्गुणः, आज्ञसेरसुक् (पां ७ । १ । ५० ।) इति जसेरसुगागमः, आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं । चर्घण्यो मनुष्यास्तान् दृष्टि- दानादिना धारयन्तीति चर्घणीकृतो देवाः, पूर्वस्यामन्त्रितस्य सामा- न्यवचनस्य, विभाषितं विशेषवचने बहुवचनं (पां ८ । १ । ७४ ।) इत्यविद्यमानवत्प्रतिषेधादपादादित्वेन निघातः । नन्वतएव विद्य- मानत्वात्, सुबामन्त्रित इति पराङ्गवत्त्वेनैकपदीभावात् पादपरत्वेन कथं निघात इति चेन्न, तत्कारणं स्वाश्रयमपि यथास्यादिति वचनात्, पदभेदप्रयुक्तस्य निघातस्याऽप्युपपत्तेः, एकपद्येऽप्याद्युदात्तत्वे, अनुदासं पदमेकवर्जमिति सुतरामेव निघातो भविष्यति, इत्यमेव तर्हि द्रव- त्पाणी शुभस्पती इत्यत्रापि पराङ्गवत्त्वेनैकपद्यादुत्तरस्य विशेषनि- घातप्रसङ्ग इति चेन्न, तत्र पराङ्गवद्भावस्य परेणामन्त्रितं पूर्वमवि- द्यमानवदित्यविद्यमानवद्भावेन बाधितत्वात्, इह पुनर्विभाषितं विशेषवचने बहुवचनमित्यविद्यमानवत्त्वनिषेधात् पूर्वस्याप्यामन्त्रितस्य विद्यमानवत्त्वात् पराङ्गवत्त्वं स्वीकृतमिति वैयर्थ्यं । विश्वे, पादादि- त्वादाद्युदात्तः, गणदेवतावचनश्चात्र विश्वशब्दे न सर्वशब्दपर्याय इति विशेषपरतया सामान्यवचनत्वादोमास इत्यनेन न सामानाधि- करणं, सामानाधिकरण्ये हि पूर्वस्य पादस्य पराङ्गवद्भावे सति मित्रावरुणादृतादृधेत्यादाविवात्राप्यामन्त्रिताद्युदात्तता न स्यात्, विश्व इत्यस्य विशेषणं देवास इति, दीव्यन्तीति देवाः प्रकाशवन्तः, नन्व- वयवप्रसिद्धेः समुदायस्य प्रसिद्धिर्बलीयसीति रुद्रशब्दार्थो देवश- ब्दस्य ग्राह्यो न यौगिकः, यौगिकत्वे हि अवयवार्थानुसन्धानव्यवधानेन प्रतिपत्तिर्विच्छिन्ना स्यात्, समुदायप्रसिद्धौ तु न विक्षेप इति चेन्न, समुदायप्रसिद्धौ हि देवशब्दस्य सामान्यपरतया विशेषवचनत्वा- भावात्, विभाषितं विशेषवचने बहुवचनमित्यनेनासिद्धत्वाद्विश्व इत्यस्याविद्यमानवत्त्वेन शुभस्पतीतिपदवद्देवा इत्यस्याप्याद्युदात्तत्वं स्यात्, खरानुसारेणच रूढित्यागेनापि देवशब्दस्य योगस्वीकारो युक्त एव । आगत आगच्छत, बह्वर्णं कुन्दसीति शपो लुकि सति, अनु- दात्तोपदेशे (पां ६ । ४ । ३७ ।) इत्यादिना मकारलोपः । आङ्ः पदात् परत्वेन निघातः । दाश्रांसः, दाश्रदान इत्यस्य कसौ, दाश्रान्

१ २ १ विश्वे देवासो अप्तुरः सुतमागन्तु तूर्णयः । उत्त्रा इव स्वसराणि ॥

साङ्गान् मीजंश्च (पां ६ । १ । १२ ।) इति निपातनात् क्रादिनिय-
मप्राप्त इडागमो द्विवचनश्च न भवति, प्रत्ययस्वरेण कसोऽरुदात्तत्वं,
दाशुषइत्यत्र, वसोः सम्प्रसारणं (पां ६ । ४ । १३१ । इति सम्प्रसा-
रणं, सम्प्रसारणाच्च (पां ६ । १ । १०८ ।) इति पूर्वरूपत्वं, शासि-
वसिघसीमाच्च (पां ८ । ३ । ६० ।) इति घत्वं ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह विश्वेदेवासइति । विश्वेदेवास एतन्नामका गणरूपा
देवविशेषाः सुतं सोममागन्तु आगच्छन्तु । कीदृशाः अप्तुरः तत्तत्काले
वृष्टिप्रदा इत्यर्थः । तूर्णयस्स्वरायुक्ता यजमानमनुग्रहोत्तुमालस्यरहिता
इत्यर्थः । विश्वेषां देवानां सोमं प्रत्यागमने उत्त्रा इत्यादिषु दृष्टान्तः,
उत्त्राः सूर्यरश्मयः स्वसराण्यहानि प्रत्यालस्यरहिता यथा गच्छन्ति
तद्वत् । स्वेदयइत्यारिषु पञ्चदशसु रश्मिनामसु उत्त्रावसव इति
पठितं । वस्तरित्यादिषु द्वादशम्वहर्नामसु स्वसराणि घ्नंस घर्म
इति पठितं । तच्च पदं यास्केन व्याख्यातं, स्वसराण्यहानि भवन्ति
स्वयं सारीण्यापि वा स्वरादित्यो भवति स एतानि सारयति उत्त्रा
इव स्वसराणीत्यपि निगमो भवतीति । देवासः, पचाद्यजन्तश्चित्त्वा-
दन्तोदात्तः । अप्तुरः, तुरत्वरायोऽनुविकारणी, तुरति त्वरयतीत्यर्थः,
क्षिप् (पां ३ । २ । ७६ ।) इति क्षिप्, गतिकारकोपपदात् क्तत्
(पां ६ । २ । १३६) इति उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आगन्तु, आग-
च्छन्वित्यर्थे व्यत्ययेन मध्यमपुरुषबहुवचनं, बहुलं कृन्दसीति शपो लुक्
तस्य, तप्तनप्तनयनाच्च (पां ७ । १ । ४५ ।) इत्यवादेशेऽपिदिति
निषेधादङित्वादननासिकलोपाभावः, तिङ्ङितिङ् इति निघातः ।
तूर्णयः, जित्तरासम्भ्रमइति धातोस्वरन्तइति तूर्णयः, निरित्यनुवृत्तौ,
बहिः श्रिथ्यूग्लाहात्वरिभ्यो निदिति नित्यत्वात्, नित्त्वादाद्युदात्तः ।
उत्त्राइवेत्यत्र इवेन विभक्त्यलोपः, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वश्चेति समासे
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं नित्यं । सरतीति सरः सूर्यः, पचाद्यच्, स्वः सरो
येवान्तानि स्वसराणि, बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं (पां ६ । २ । १ ।)
इति स्वरशब्द आद्युदात्तः ॥ २ ॥

१३१ विश्वे देवासो अस्त्रिध एहिमायासो अद्रुहः ।
मेधं जुषन् वद्भयः ॥

(४)

१ १.१ पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वीजिनीवती ।
यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥

तृतीयामृचमाह विश्वेदेवासइति । विश्वे देवास एतन्नामका देव-
विशेषा मेधं हविर्यज्ञसम्बन्धं जुषन्तसेवन्तां । कोटशास्ते अस्त्रिधः
क्षयरहिताः शोषरहिता वा । एहिमायासः सर्वतोव्याप्तप्रज्ञाः,
यद्वा सौचीकर्मभिर्मनु प्रविष्टमेहि मायासीतिरिति यदवोचत् तदनु-
कारणहेतुकोऽयं विश्वेषां देवानां व्यपदेश एहिमायास इति । अद्रुहो
द्रोहरहिताः । वद्भयो वोढारः, धनानां प्रापयितारः । स्त्रिधः क्षया-
र्थस्य शोषणार्थस्य वा सम्पदादिभ्यो भावे क्लिपि नञा बज्जत्रीहिः,
पूर्वपदप्रकृतिस्ररं बाधित्वा, नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं । एहि-
मायासः, ईहचेष्टायां, आसमन्तादीहतइत्येहि, इन्निति सर्वधातु-
साधारण इनुप्रत्ययो नित्यत्वादाद्युदात्तः, एहिर्माया प्राज्ञा येषा-
मिति बज्जत्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्ररत्वं, अथवा आड उदात्तादुत्तरस्य
एहीतिजोत्पद्यमैकवचनस्य, तिङ्ङितिङ् इति निघाते, एकादेश
उदात्तेनोदात्तः (पां ८ । २ । ५) इत्येकार उदात्तः, एहीत्येतत् पदयुक्तं
मायासीत्यत्र मायेत्यक्षरद्वयं येषां ते एहिर्मायासः, पूर्वपदप्रकृतिस्ररः ।
'अद्रुहः, द्रुहजिघांसायां, सम्पदादित्वाद्भावे क्लिपि बज्जत्रीहो, नञ्सुभ्यां
(पां ६ । २ । १७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं । मेधं, मेधसङ्गमेध, मेध्यते
देवैः संगम्यत इति मेधं हविः, कर्मणि घञ्, जित्त्वादाद्युदात्तः । जुषन्त,
सेवन्तामित्यर्थे, क्न्दसि लुङ्लङ्लिटः (पां ३ । ४ । ६ ।) इति धातु-
सम्बन्धे लङ् । एत उक्तस्या विश्वेदेवा अतो जुषन्तेति दुहादिधात्वर्थ
सम्बन्धात्, बज्जन् क्न्दस्यमाङ्गागोऽपि (पां ६ । ४ । ७५ ।) इत्यङाग-
माभावः । वद्भयः, निरित्यनुवृत्तौ, वहिश्चोत्यादिना विहितस्य नित्प्र-
त्ययस्य नित्त्वादाद्युदात्तत्वं ॥ ३ ॥

सारस्वते ऋचे या प्रथमा सान्वारम्भणीयेष्टौ सरस्वत्याः पुरोनुवाङ्मा,
तथा दर्शपूर्णमासावारम्भमात्र इत्यस्मिन् खण्डे पावकानः सरस्वती पांवी-

१ २ १ चोदयित्री सूनृतानां चेतनी मुमतीनां १ यज्ञं दधे सरस्वती ॥

रवीकन्या चित्रापरिति सूत्रितं, तामेताम्यमाह पावका न इति । सर-
स्वती देवी वाजेभिर्हविर्ब्रह्मैरन्नैर्निमित्तभूतैः, यद्वा यजमानेभ्यो दातव्यै-
रन्नैर्निमित्तभूतैर्गोऽस्त्रदीयं यज्ञं वयुः कामयतां, कामयित्वा च निर्वहत्वित्यर्थः । तथाचारण्यकाण्डे श्रुत्यैवं व्याख्यातं यज्ञं वद्विति यदाह यज्ञं
वहत्वित्येव तदाहेति । कीदृशी सरस्वती पावका शोदयित्री । वाजिनी-
वती अन्नवत्क्रियावती । धियावसुः कर्मप्राप्यधननिमित्तभूता । वाग्दे-
वतायास्तथाविधधननिमित्तत्वमारण्यकाण्डे श्रुत्या व्याख्यातं, यज्ञं वयुः
धियावसुरिति वाग्वै धियावसुरिति । श्येनः सोम इत्यादिषु घट्त्रिंश-
त्सङ्ख्येषु देवताविशेषवाचिषु पदेषु सरमा सरस्वतीति पठितं ।
एताम्यं यास्क एवं व्याचष्टे, पावका नः सरस्वत्यन्नैरन्नवती यज्ञं
वयुः धियावसुः कर्मवसुरिति । पवनं पावः शुद्धिं कां कायतीति
पावका, कै गै रै शब्दइति धातोः, आतोऽनुपसर्गे कः (पां ३ । १ ।
३ ।) इति क प्रत्ययः, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनोदात्तत्वं, यद्वा पुना-
तीत्यर्थे ण्वुलि कृते, प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यातइदाप्यनुपः (पां ७ । ३ ।
४४ ।) इतीत्यस्याभावोऽन्तोदात्तश्च क्कान्दसं द्रष्टव्यं । सरःशब्दः सर्त्ते-
रनुमन्तत्वादाद्युदात्तः, मतुप्डीपोः पित्त्वादनुदात्तत्वं । वाजेभिः,
वाजशब्देन दृषादित्वादाद्युदात्तः, सद्यवत्कृत्वादाकृतिगणः, वाजो-
ऽन्नमास्त्विति वाजिन्यः क्रियाः, अतइनिठनौ (५ । २ । ११५ ।) इति
इनिप्रत्ययः, ताः क्रिया यस्याः सन्ति सा वाजिनोवती, क्कान्दसीरः
(पां ८ । २ । १५ ।) इति मतुपो वत्त्वं, मतुप्डीपोः पित्त्वेनानुदात्त-
त्वमेव शिष्यते । यज्ञं, यज याच यत विष्क प्रच्छ (पां ३ । ३ । ६० ।)
इत्यादिना नङ् प्रत्ययस्वरैरान्तोदात्तः । वयुः, वशकान्तौ, कान्तिरभि-
जायः, अदिप्रभृतिभ्यः शपः (पां १ । ४ । ७२ ।) इति शपो लुक्,
निघातः । धिया कर्मणा वसु यस्याः सकाशाद्भवति सा धियावसुः,
सावेकाचः (पां ६ । १ । १६८ ।) इति विभक्तिरुदात्ता, वज्रनीचौ,
प्रकृत्या पूर्वपदं (पां ६ । २ । १ ।) इति विभक्तिस्वर एव शिष्यते,
क्कान्दसस्तृतीयाया अणुक् ॥ १ ॥

द्वितीयाम्यमाह चोदयित्रीति । या सरस्वती, सेयमिमं यज्ञं

१ ३ १ महो अर्णः सरस्वती प्रचेतयति केतुना ।
धियो विश्वा विराजति ॥ ६ ॥

दधे धारितवती । कीदृशी, सूत्रतानां प्रियाणां सत्यवाक्यानां चोद-
यित्री प्रेरयित्री । सुमतीनां शोभनबुद्धियुक्तानामनुष्ठातृणां चेतन्ती तदी-
यमनुष्ठेयं ज्ञापयन्ती । चोदयित्री, चुद्प्रेरणे ण्यन्तात्तृच्, चित्त्वादन्तो-
दात्तः, ऋन्नेभ्योऽडीप् (पां ४ । १ । ५ ।) इति डीप्, तस्य, उदात्तय-
णोऽहत्पूर्वात् (पां ६ । १ । १७४ ।) इत्युदात्तत्वं । सूत्रतानां, ऊन् परि-
ह्राण इत्यतः, क्षिप्च (पां ३ । २ । ७५) इति क्षिपि, सः सुतरामूनयत्य-
प्रियमिति सून् इति प्रियमुच्यते । तच्च तद्वत् सत्यञ्चेति सूत्रतं, परा-
दिश्वन्दसि बज्जलं (पां ६ । २ । १६६ ।) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । चेतन्ती,
चित्तीसंज्ञाने अत्रशपोऽडीपश्च पित्वादनुदात्तत्वं, शतुश्चादुपदेशाक्षसा-
र्वधातुकखरेणानुदात्तत्वं धात्वन्तरस्वर एव शिष्यते । सुमतिशब्दस्य मतुपि
ऋस्वत्वात्, नामन्यतरस्यां (पां ६ । १ । १७७ ।) इति विभक्तोरुदा-
त्तत्वं ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह महो अर्ण इति । द्विविधा हि सरस्वती विय-
हवदेवता, नदीरूपा च, तत्र पूर्वाभ्यामृग्भ्यां वियहवती प्रतिपादिता,
अनया तु नदीरूपा प्रतिपाद्यते, तादृशी सरस्वती केतुना कर्मणा
प्रवाहरूपेण महो अर्णः प्रभृतमुदकं प्रचेतयति प्रकर्षेण ज्ञापयति ।
किञ्च स्वकीयेन देवतारूपेण विश्वा धियः सर्वाण्यनुष्ठादप्रज्ञानानि
विराजति विश्लेषेण दीपयति, अनुष्ठानविषया बुद्धीः सर्वदोषादय-
तीत्यर्थः । सरस्वत्या द्विरूपत्वं यास्को दर्शयति, तत्र सरस्वतीत्येतस्य
नदीवदेवतावच्च निगमा भवन्तीति । एकशतसङ्ख्यकेषूदकनामस्वर्गः
क्षोद इति पठितं । एतामृचं यास्को व्याचष्टे, महदर्थः सरस्वती प्रचेत-
यति प्रज्ञापयति केतुना कर्मणा प्रज्ञया वेमानि च सर्वाणि प्रज्ञानान्य-
भिविराजतीति । महो अर्णः, महदिति तकारस्य व्यत्ययेन सकारस्तस्य
रत्नत्वगुणाः, प्रातिपदिकखरेणान्तोदात्तः, रुडः पदान्तादिति (पां ६ ।
१ । १०६ ।) इति पूर्वरूपे प्राप्ते, प्रकृत्यान्तः पादमथ्यपरे (पां ६ ।
१ । ११५ ।) इति प्रकृतिभावः, उदकेनुच्चेत्यनुप्रत्ययो नुडागमश्च ।
केतुना प्रातिपदिकखरेणान्तोदात्तः । विश्वाः, विश्वशब्दः ज्ञानप्रत्ययान्त
आद्युदात्तः । इति प्रथमस्य प्रथमे षष्ठो वर्गः ॥ प्रथमोऽनुवाकः समाप्तः ॥

द्वितीयानुवाकः ।

चतुर्थसूक्तं ।

१ १ १ सुरूपकृत्नुमूतये सुदुधामिव गोदुहे ।

जुहूमसि द्यवि द्यवि ॥

प्रथमे मण्डले द्वितीयानुवाके चत्वारि सूक्तानि, तेषु सुरूपेत्यादिकं दशमं सूक्तं, सुरूपकृत्नुं दशैत्यनुक्रान्तत्वात्, पूर्ववन्मधुच्छन्दसो गाय-
त्रस्य चानुष्टुप्तेत्यव ऋषिच्छन्दसी, इन्द्रं पृच्छेतिचतुर्थामृचि लिङ्ग-
दर्शनादिन्द्रो देवता । अभिज्ञवषडहे ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रातःसवने
स्तोमहज्जावावापार्थानि सुरूपकृत्नुमूतयइत्यादीनि षट् सूक्तानि ।
सूत्रितञ्च अभिज्ञवपृथाहानीति ऋग्वेदे ब्राह्मणाच्छंसिनः सुरूपकृत्नुमू-
तय इति षट् सूक्तानीति । आद्यानि त्रीणि सूक्तानि महावते निष्को-
वत्ये ऋषिण्यष्टचाशोतौ शस्तव्यानि । उक्तञ्च शौनकेन सुरूपकृत्नुमूतय
इति त्रीण्येन्द्रसानसिं रयिमिति सूक्ते इति, चतुर्विंशेऽहनि माध्य-
न्दिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः सुरूपकृत्नुमूतय इति वैकल्पिकस्तो-
त्रियस्तृचः । होत्रकाणामिति खण्डे मदे मदे हिनाददिः सुरूपकृत्नु-
मूतय इति सूत्रितत्वात् । अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्ते सुरूपकृत्नुमूतय
इति धाव्या, सुरूपकृत्नुमूतये तद्वन्नथमिति सूत्रितत्वात्, तामेतां
सूक्तगतां प्रथमामृचमाह सुरूपकृत्नुमिति । सुरूपकृत्नुं शोभनरू-
पोपेतस्य कर्मणः कर्त्तारमिन्द्रमूतयेऽस्मद्रक्षार्थं द्यवि द्यवि प्रतिदिनं
जुहूमसि आह्वयामः । आह्वाने दृष्टान्तः, गोदुहे गोधुगर्थं सुदुधा-
मिव सुष्ठु दोग्ध्रिं गामिव, यथा लोके गोर्धो दोग्धा तदर्थं तस्याभि-
मुख्येन दोहनीयां गामाह्वयति तद्वत् । वस्तरित्यादिषु द्वादशस्व-
हर्णामसु द्यवि द्यवीति पठितं । सुरूपकृत्नुं करोतीति कृत्नुः, कृहनिभ्यां
कृत्नुः, कित्वाद्गुणाभावः, तकारोपजनश्चान्दसः, समासान्तोदात्त ।
ऊतये, अवतेर्धातोश्चात्त इत्यनुवृत्तौ, ऊति यूति जूति साति हेति
कीर्त्तयश्च (पां ३ । ३ । ३७ ।) इति क्तिमुदात्तो निपातितः । सुष्ठुदुग्ध
इति सुदुधा, दुहः कप् घञ्च (पां ३ । २ । ७० ।) इति कप्प्रत्ययो
हकारस्य च घकारः, कित्वाद्गुणाभावः, कपः पित्वादनुदात्तत्वे धातु-

१ २ १ उप नः सवनागहि सोमस्य सोमपाः पिब १ गोदा इद्रेवतो मदः ॥

खरेणोकार उदात्तः। सुशब्देन गतिसमासे कदुत्तरपदप्रकृतिखर-
त्वेन स एव खरः, इवेन विभक्त्यलोपः, पूर्वपदप्रकृतिखरत्वञ्चेति, इव-
समासे स एव। गां दोग्धीति गोधुक्, सत्सूद्विष इह दुह युज (पां
३।२।६१।) इत्यादिना क्तिप्, कदुत्तरपदप्रकृतिखरत्वं। जुह्म-
मसि, ऋयतेर्लङ्ङुत्तमपुरुषबहुवचनेन, बहुलं कन्दसि (पां २।४।
७६।) इति शपः झुः, अभ्यस्तस्य च (पां ६।१।३३।) इत्यभ्यस्तका-
रणस्य ऋयतेः प्रागेव द्विर्वचनात् सम्प्रसारणं, सम्प्रसारणाच्च (पां ६।
१।१०८।) इति परपूर्वत्वं, हलः (पां ६।४।२।) इति दीर्घः,
ततः, झौ (पां ६।१।१०।) इति द्विर्वचनं, अभ्यासस्य ऋखच्च,
सुत्वजश्वे, इदन्तोमसि (पां ७।१।४६।) इतीकारागमः, प्रत्यय-
खरेण मकारस्योदात्तत्वं। यवि यवि, योशब्दः प्रातिपदिकखरेणा-
न्तोदात्तः, नित्यवीभ्ययोः (पां ८।१।४।) इति द्विर्भावः, तस्य
परमास्तेडितं (पां ८।१।२।) इत्यास्तेडितं, अनुदात्तश्च (पां ८।
१।२।) इति द्वितीयस्यानुदात्तत्वं ॥ १ ॥

द्वितीयाम्बुचमाह उप न इति। हे सोमपा इन्द्र, सोमं पातुं ना-
ऽस्मदीयानि सवनानि चीणि सवनानि प्रत्युप समीपे आगहि आगच्छ,
आगत्य च सोमस्य सोमं पिब, रेवतो धनवतस्तव मदो हर्षो गोदा।
इत् गोप्रद एव, त्वयि हृष्टे सत्यस्माभिर्गावो लभ्यन्त इत्यर्थः। उप,
निपातत्वादाद्युदात्तः। सवना, सूयते सोम एध्विति सवनानि, अधि-
करणे लुट्, सुपो डादेशल्लोपश्च, लिति (पां ६।४।१६३।) इति
प्रत्ययात् पूर्वस्याकारस्योदात्तत्वं, गहि, बहुलं कन्दसि (पां २।४।
७३।) इति शपोलुक्, हेर्ङित्वात्, अनुदात्तोपदेशे (पां ६।४।
३७।) इत्यादिना मकारलोपः, अतोहेः (पां ६।४।१०५।) इत्या-
भाच्छास्त्रीये लुकि कर्त्तव्ये, असिद्धवदत्राभात् (पां ६।४।२२।)
इत्याभाच्छास्त्रीयो मकारलोपोऽसिद्धवद्भवति। सोमपाः, आम-
न्वितस्य च (पां ८।१।१६।) इति निघातः, तस्याविद्यमानवत्त्वे-
ऽपि पूर्वापेक्षया, तिङुतिङः (पां ८।१।२८।) इति पिवेत्यस्य
निघातः। नच पूर्वस्यापि पराङ्गवद्भावेना विद्यमानवत्त्वं, असाम-

१ ३ १ अथा ते अन्तमानां विद्याम सुमतीनां । मा नो अति ख्य आगहि ॥

र्थेन तदभावात् । गान्ददातीति गोदाः, क्षिप् च (पां ८ । २ । ७६ ।) इति क्षिपं परमण्यस्वरूपं बाधित्वा प्रतिपदविधेयत्वात्, आतो मनिन् क्निप् वनिपस्व (पां ३ । २ । ७४ ।) इति विच्, क्षिपिहि, घुमास्यागापा (पां ६ । ४ । ६६ ।) इत्यादिना धातोरकारस्य ईत्वं स्यात् । रेवान्, रयिर्धनमस्यास्तीति मतुप्, ऋखनुड्भ्यां मतुप् (पां ६ । १ । १७६ ।) इति मतुबुदात्तः, क्न्दसीरः (पां ८ । २ । १५ ।) इति मस्य वत्, रयेर्मतौ, बज्ज्बं क्न्दसीति सम्प्रसारणपरपूर्वत्वे, गुणश्च । मदः, मदीऽनुपसर्गे (पां ३ । ३ । ६७ ।) इत्यप्, पित्त्वा-दनुदात्तः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह अथा त इति । अथ सोमपानानन्तरं, हे इन्द्र, ते तवान्तमानां अलिशयेन समीपवर्तिनां सुमतीनां शोभनमति-युक्तानां पुरुषाणां मध्ये स्थित्वा विद्याम वयं त्वां जानीमः, यद्वा सुमतीनां शोभनबुद्धीनां कर्मानुष्ठानविषयाणां लाभार्थमित्यध्याहारः, बुद्धिजाभाय त्वां स्मराम इत्यर्थः । त्वमपि नोऽति माख्यः अस्मानति-क्रम्यान्धेषां त्वत्वरूपं मा प्रकथय, किन्त्वागहि अस्मानेवागच्छ । अथ, निपात आद्युदात्तः, निपातस्य च (पां ६ । ३ । १७६ ।) इति दीर्घत्वं । अन्तमानां, अतिशयेनान्तिका इत्यस्मिन्नर्थे, अतिशयाने तमविष्ठनौ (पां ५ । ३ । ५५ ।) इति तमप्, तमेताश्चेति तादिलोपः । अन्तोऽस्यास्ती-त्यन्तिकः समीपः, अत इनिठनौ (पां ५ । २ । ११५ ।) इति इनिः प्रत्ययः, नित्त्वादाद्युदात्तः, दूरोत्कर्षस्य ह्यवसानं नास्ति, सामीप्योत्कर्षस्य पुनर्या यस्य समीपः स एव तस्यान्त इत्यन्तरत्वात् समीपमन्तिकमुच्यते । विद्याम, वेत्तेर्लिङि, यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो डिञ्च (पां १ । ४ । १०३ ।) इति यासुडुदात्तः, पादादित्वात्तिङ्गुतिङ् इति निघातः । सुमतीनां, मतिशब्दे क्तिन्नन्तेऽपि, मन्त्वे लघ्वेषपचमनविदभूवोरा उदात्तः (पां ३ । ३ । ६६ ।) इतीकार उदात्तः, शोभना मतिर्येषान्ते सुम-तयः, बज्ज्ब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादो, नञ् सुभ्यां (पां ६ । २ । १७९ ।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तः । शोभना मतयः सुमतय इति कर्म-धारणेऽपि अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादः छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेषा-

१ ४ १ परेहि विग्रहस्तुतमिन्द्रं पृच्छा विपश्चितं ॥
यस्ते सखिभ्य आ वरं ॥
१ ५ १ उत ब्रुवन्तु नो निदो निरन्यतश्चिदारत ॥
दधाना इन्द्र इदुवः ॥ ७ ॥

नोदात्तैव मतौ, मतुपि ऋखादनोदात्तत्वाच्च सुमतिशब्दात् परस्य नामो, नामन्यतरस्यां (पां ६ । १ । १७७) इत्युदात्तत्वं । ख्यः, ख्या प्र-
कथन इत्यस्य लुङि सिपि, अस्यति वक्ति ख्यातिभ्योऽङ् (पां ३ । १ ।
५२१) इति च्लेरडादेशः, अतो लोप इटिच (पां ६ । ४ । ६४१) इत्या
कारलोपः, इतश्च (पां ३ । ४ । १००) इतीकारलोपोरुत्वविसर्गो, नमा-
ङ् योगे (पां ६ । ४ । ७४१) इत्यङभावः । गहि, गमेर्वङ्गं कन्दसीति
शपोलुकि, हेर्ङित्वात्, अनुदात्तोपपदेशे (पां ६ । ४ । ३७१) इति मका-
रलोपस्य, असिद्धवदच्चाभात् (पां ६ । ४ । २२१) इत्यसिद्धत्वात्,
अतोहेः (पां ६ । ४ । १०५) इति हेर्लुङ् भवति ॥ १ ॥

चतुर्थीमृचमाह परेहीति । अत्र यजमानं प्रति होता ब्रूते, हे
यजमान, त्वमिन्द्रं परेहि इन्द्रस्य समीपं गच्छ, गत्वा च विपश्चितं मेधा-
विनं होतारमापृच्छ, असौ होता सम्यक् स्तुतवान् नवेत्येवं पञ्चं कुरु ।
य इन्द्रस्ते तव यजमानस्य सखिभ्य ऋत्विग्भ्यो वरं श्रेष्ठं धनपुत्रादि-
कमासमन्तात् प्रयच्छतीति शेषः, तादृशमिति पूर्वचान्वयः । पुनरपि
कीदृशं, विग्रं मेधाविनं । अस्तुतमहिंसितं । विग्रहत्वादिषु चतुर्वि-
ंशतिसङ्ख्येषु मेधाविनामसु विग्रविपश्चित्चब्दै पठितौ । विग्रं,
वृषादित्वादाद्युदात्तः, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिखरत्वं । इन्द्रशब्दः, ऋचन्नाय
इत्यादिना रन् प्रत्ययान्तो निच्चादाद्युदात्तः । सखिभ्यः, समानेख्यश्वा-
दात्त इति समाने उपपदे ख्यातेरिण्, डिदित्यनुवृत्तेस्तस्य डित्वाट्टिलो-
पश्च, तत्सन्नियोगेन यलोपः, उपपदस्योदात्तत्वं, समानस्य, कन्दस्य-
मूर्धप्रभृत्युदकेषु (पां ६ । १ । ४८) इति सभावः, अतः सखिशब्द
आद्युदात्तः । त्रियत इति वरः, ग्रहवृष्टिनिश्चिगमश्च (पां ३ । १ । ५८)
इत्यप्, पित्वाङ्गानुस्वरएव ॥ ७ ॥

पञ्चमीमृचमाह उतब्रुवन्त्विति । नोऽस्माकं सम्बन्धिन ऋत्विज
इति शेषः, ते ब्रुवन्तु इन्द्रं स्तुवन्तु, उत अपि च, हे निदः, निन्दि-

१ ६ १ उत नः सुभगां अरिवोचेयुर्दस्म कृष्टयः १ स्यामेदिन्द्रस्य शर्म्मणि ॥

तारः पुरुषा निरारत इतो देशान्निर्गच्छत, अन्यतश्चिदन्यस्मादपि देशान्निर्गच्छत। कीदृशा ऋत्विज इदुवः परिचर्यान्दधानाः कुर्वाणाः। इच्छ्ब्देऽवधारणे सर्वदा परिचर्यां कुर्वन्त एव तिसृन्वित्यर्थः। निन्दन्तीति निदः, निदिकृत्वायां क्षिप्, नुमभावश्चान्दसः, सुपोऽनुदात्तत्वाद्जातुस्वरः, आमन्त्रितत्वेऽपि वाक्यान्तरत्वेन स्ववाक्यगतपदादपरत्वाद्गनिघात इत्याद्युदात्तत्वमेव। अन्यतः, लिति (पां ६।१।१६३।। इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं। चिदित्यपि शब्दार्थं, तेन न केवलमितः, इतो निर्गत्यान्यतोऽपि तिर्गच्छतेति गम्यते, स एष धात्वर्थयोः सम्बन्धो लुडा द्योत्यते, सच्चि धातुसम्बन्धाधिकारे विधीयते। आरत, अर्त्तेः, कृन्दसि लुङ् लङ् लिटः (पां ३।४।६) इति लोट्थे लुङ्, मध्यमपुरुषबहुवचनस्य तादेशः, सत्तिष्ठास्त्वर्त्तिभ्यश्च (पां ३।१।५६।) इति च्लेरडादेशः, ऋट्शोऽडि गुणः (पां ७।४।१६।) इति गुणः, आडागमः। दधानाः, शानच स्त्रित्वात् प्राप्तमन्तोदात्तत्वं बाधित्वा परत्वात्, अभ्यस्तानामादिः (पां ६।४।१८६।) इत्याद्युदात्तत्वं। इदुवः, नन्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे सप्तमे वर्गः ॥ ७ ॥

सुरूपेति सूक्ते षष्ठीमृचमाह उत न इति। हे दस्म शत्रूणामुपक्षयितरिन्द्र त्वदनुग्रहात् अरिरुत शत्रवोऽपि नोऽस्मान् सुभगान् शोभनघनोपेतान् वोचेयुरुच्यासुः, कृष्टयो मनुष्या अस्मिन्नमित्रभूता वदन्तीति किमुक्त्यमितिशेषः। ततः सम्पन्ना वयमिन्द्रस्य शर्म्मणि इन्द्रप्रसादलब्धे सुखे स्यामेत् भवेमेव। मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसङ्ख्येकेषु धननामसु कृष्टय इति पठितं। उत, एवमादीनामन्त इत्यन्तोदात्तः। सुभगान्, भगशब्दस्य कृत्वादियु पाठात्, नज् सुभ्यां (पां ६।२।१७२।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं बाधित्वा, कृत्वादयश्च (पां ६।२।११८।) इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वं, संहितायां, दीर्घादटिसमानपादे (पां ८।३।६।) इति नकारस्य रुत्वं, भो भगो अधो अपूर्वस्य योऽशि (पां ८।३।१७।) इति यत्वं, तस्य, लोपः शाकल्यस्य (पां ८।३।१६।) इति लोपः, तस्यासिद्धत्वाद्ग पुनः सन्धिकाथं, आतोऽडिनिधत्वं (पां ८।३।३।) इत्याकारस्य सानुनासिकता। अरिः,

१ ७ १ एमाशुमाशवे भर यज्ञश्रियं नृमादनं १

पतयन्मन्दयत्सखं ॥

वचनव्यत्ययः । वीचेयुः उचायुः, वच् परिभाषणइत्यस्मादाशी-
र्लिङि, भोर्जुसादेशः, लिङ्वाशिष्यङ् (पां ३ । १ । ८६ ।) इत्यङ्प्रत्यये,
वचउम् (पां ७ । ४ । २० ।) इत्युमागमः गुणः, किदाशिषि (पां
३ । १ । १०४ ।) इति यासुट्, कृन्दस्युभयथा (पां ३ । ४ । ११७ ।)
इति लिङादेशस्य सार्वधातुकत्वात्, लिङः सञ्ज्ञोपोऽनन्त्यस्य (पां
७ । २ । ७६ ।) इति सकारलोपः, अतोयेयः (पां ७ । २ । ८० ।)
इतीयादेशः, आद्रुणः (पां ६ । १ । ८७ ।) इति गुणः, अडो अडु-
पदेशात्सार्वधातुकस्यरेण लिङोऽनुदात्तत्वं, अङ्प्रत्ययस्य एव शिष्यते,
तेन सह इकारस्य गुणः, एकादेशउदात्तेनोदात्तः (पां ८ । २ ।
५ ।) इत्युदात्तः । दस्, दसु उपक्षयइत्यस्मादन्तर्भावितव्यर्थात्,
इषि युधोन्धिदसिस्थाधूभ्यो मगिति मक्प्रत्यय औणादिकः, पदात् पर-
त्वादामन्तितनिघातः । कृष्टयः, क्तिच् क्तौच संज्ञायां (पां ३ । ३ ।
१७४ ।) इति क्तिचि, मनुष्यनामत्वात्, चितः (पां ६ । १ । १६३ ।)
इत्यन्तोदात्तः । स्याम, अस भुवि, असोरलोपः (पां ६ । ४ । १११ ।)
इत्यकारलोपः, यासुट् उदात्तत्वं, पादादित्वादिनिघातः । शर्मणि,
भृद्दिंसायां, हिनस्ति दुःखमिति शर्म, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (पां ३ ।
२ । ७५ ।) इति मनिन्, नेङ्गशिकृति (पां ७ । १ । ८ ।) इतीट्-
प्रतिषेधः, नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह एमाशुमाशवे इति । ईमिति निपातइदम्
शब्दार्थे वर्तते, हे यजमान, आशवे कृत्स्नसोमयागव्याप्तायेन्द्राय ईमा-
भर इमं सोममाहर । कीदृशं सोमं, आशुं सवनत्रयव्याप्तं । यज्ञ-
श्रियं यज्ञस्य सम्पन्नं । नृमादनं, नृणांमृत्वमयजमानानां हर्षहेतुं ।
पतयत् पतयन्तं कर्मणि प्राप्तवन्तं । मन्दयत्सखं य इन्द्रो मन्त्रयति
यजमानान् हर्षयति तस्मिन्निन्द्रे सखिभूतोऽयं सोमस्तत्प्राप्तिहेतुत्वात् ।
आशुं, कृवापाजिमिखदिसाध्यशूभ्य उगिति उग, प्रत्ययस्यः ।
आशवे, पूर्ववत् । यज्ञश्रियं, समासस्य (पां ६ । १ । २२३ ।) इत्य-
न्तोदात्तः । माद्यन्तेऽनेनेति मादनः, करणाधिकरणयोश्च (पां
३ । ३ । ११७ ।) इति ल्युट्, तस्य नित्वात् पूर्वं आकार उदात्तः

१ ८ १ अस्य पीत्वा शतक्रतो घनो वृत्राणामभवः १

प्रावो वाजेषु वाजिनं ॥

१ ९ १ तं त्वा वाजेषु वाजिनं वाजयामः शतक्रतो १

धनानामिन्द्र सातये ॥

गतिकारकोपपदात् छत् (पां ६ । २ । १३६ ।) इति स एव शिष्यते । पतयत्, पतेरदन्तस्य चौरादिको णिच्, अतो लोपः, तस्य स्थानिवत्त्वा-दुपधाया वृद्धभावः, लटः श्रुतादेशः, तस्य, क्न्दस्युभयथेत्यार्द्धधा-तुकत्वेन श्रवभावात्, अददुपदेशादिति निघाताभावेन प्रत्ययाद्युदा-त्तत्वमेव भवति, आर्द्धधातुकत्वेऽपि, सर्वे विधयश्चन्दसि विकल्पन्त इति परिभाषया, णेरनिटि (पां ७ । १ । ५१ ।) इति णिलोपाभावः । मन्-यच्छब्देऽन्तोदात्तः, मन्दयति इन्ने सखा, सप्तमी (पां २ । १ । ४० ।) इति योगविभागात् समासः, तत्पुरुषे तुल्यार्थे (पां ६ । २ । २ ।) इति सप्तमी, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह अस्य पीत्वेति । हे शतक्रतो बज्रकर्मयुक्तेन्द्र, त्वमस्य सोमस्य सम्बन्धिनमंशं पीत्वा वृत्राणां शत्रूणां वृत्रनामकासुरप्रमु-खानां शत्रूणां घनोऽभवो हन्ताभूः, ततो वाजेषु संग्रामेषु वाजिनं संग्रामवन्तं खभक्तं प्रावः प्रकर्षेण रक्षितवानसि । अस्तेतोदम्शब्देन प्रयोगसमये पुरोदेशस्थः सोमो निर्दिश्यते, नतु पूर्वप्रकृतः सोमः परामृश्यते, अतो अनन्वादेशत्वान्नात्र, इदमोऽन्वादेशेऽनुदात्तस्तृती-यादौ (पां २ । ४ । ३२ ।) इत्यंशदेशः, अतो न सर्वानुदात्तत्वं, किन्तु त्यदाद्यत्वे हलिङोपे अकारः प्रातिपदिकस्वरङोदात्त इति । अन्तो-दात्त इत्यन्तोदात्तादित्यनुदत्तौ, ऊडिदम्पदाद्यप्युभैद्युभ्यः (पां ६ । १ । १७१ ।) इति विभक्तिरुदात्ता । पीत्वा, पिबतेः क्ताप्रत्यये, घुमा-स्यागापा (पां ६ । ४ । ६६ ।) इत्यादिना ईत्वं, प्रत्ययस्वरङोदात्तः असामर्थ्यान्न परामन्विताङ्गवद्भावः । घनः, मूर्त्ता घनः (पां ३ । ३॥ ७७ ।) इति हन्तेर्धातोः काठिन्येऽप्यप्रत्ययः, तदस्यास्तीत्यर्थश्चादि-त्वादजन्तः, चित्त्वादन्तोदात्तः । वाजेषु, वृषादित्वादाद्युदात्तः । वाजि-नमिति प्रत्ययस्वरः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह तत्वेति । हे शतक्रतो बज्रकर्मयुक्त, यदा बज्र-

१.१०१ यो रायोऽवनिर्भहान्तसुपारः सुन्वतः सखा १

तस्मा इन्द्राय गायत ॥ ६ ॥

प्रज्ञानयुक्तेन्द्र, धनानां सातये सम्भजनार्थं, वाजेषु युद्धेषु वाजिनं बलवन्तं तं त्वा पूर्वमन्वेत्तगुणयुक्तं त्वां वाजयामः अन्नवन्तं कुर्मः। रण इत्यादिषु घट्चत्वाङ्गिंशत्सु संग्रामनामसु पौंस्ये वाजे अग्रमिति पठितं। अष्टाविंशतिसङ्ख्येकेषु अन्ननामसु अन्धः वाजः पाज इति पठितं। उर तुवीत्यादिषु द्वादशसु बज्रनामसु शतं सहस्रमिति पठितं। अयः, अप्रइत्यादिषु षड्विंशतिसङ्ख्येकेषु कर्मनामसु* शाम क्रतुरिति पठितं। केतः केतुर्इत्यादिष्वेकादशसु प्रज्ञानामसु क्रतुरसुरिति पठितं। त्वा, अनुदात्तं सर्वं (पां ८।१।१८।) इत्यनुवृत्तौ, त्वामै द्वितीयायाः (पां ८।१।२३।) इति त्वादेशः। वाजेषु, वज्रव्रजगतौ, वाजयति गमयति शरीरनिर्वाहमननेति वाजो बलमन्नं वा, गृह्णन्तात् करणे घञ्, तत्र ञिङ्स्वरितस्यापवादे, कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः (पां ६।१।१५६।) इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते तस्याप्यपवादत्वेन, वृषादीनाञ्च (पां ६।१।२०३।) इत्याद्युदात्तः। वाजयामः, वाजोऽस्यान्तीति वाजवान्, तं कुर्मइत्यर्थं, तत् करोति तदाचष्ट इति वार्त्तिकेन णिच्, इष्टवसौ प्रातिपदिकस्येति वार्त्तिकेन तस्मिन् परत इष्टवद्वावा द्विगुणतुपोर्लुगिति वार्त्तिकेन मतुपो लुक्, टेः (पां ६।४।१४३।) इत्यकारलोपः, णिचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वं, शपः पितृनानुदात्तत्वं, लसार्वधातुकस्वरिणाख्यातस्याप्यनुदात्तत्वं, पादादित्वात्तिङ्ङितिङ् इति न निधातः। शतक्रतो, आमन्वितनिधातः, धनानां, नव्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः। सातये, उदात्त इत्यनुवृत्तौ, उतियूतिजूतिसातिहेतुकीर्त्तयञ्च (पां ३।३।६७।) इति क्तिन्नुदात्तः ॥ ६ ॥

दशमीमृचमाह यो रायइति। यइन्द्रो रायो धनस्यावनीरक्तकः खामी वा, तस्मा इन्द्राय गायत, हे ऋत्विजस्तत्प्रात्यर्थं स्तुतिं कुरुत। कीदृश इन्द्रः, महान् गुणैरधिकः। सुपारः, सुयुक्कर्मणः पूरयिता। सुन्वतो यजमानस्य सखा, सखिवत् प्रियः। रायः, ऊडिदम्पदाद्यप्युच्चैद्युभ्यः (पां ६।१।१७१।) इति विभक्तेरुदात्तत्वं।

पञ्चमस्कन्तं ।

१ १ १ आ त्वेता निषोदतेन्द्रमभिप्रगायत ।

सखायः स्तोमवाहसः ॥

अवनिः, अव रक्षणागतिप्रीतिदृश्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाभ्यर्थयाचनक्रियेच्छा दीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभाववृद्धिषु च इत्यस्मात्, अर्त्ति वृष्टधन्यमृश्यविदभ्योऽनिरित्यनिः प्रत्यय औणादिकः, प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । सु-
पारः, पृ पाजनपूरणयोरित्यस्मासिजन्तात्, कर्त्तरि अनुवृत्तौ पचाद्यच्,
चितः (पां ६ । १ । १६३ ।) इत्यन्तोदात्तः । सुन्वतः, शतुरनुमेनद्यजादौ
(पां ६ । १ । १७३ ।) इति भक्तिरुदात्ता । सखा, समाने ख्यश्चो-
दात्त इति इण्प्रत्ययान्तस्तत्सन्नियोगेन यलोपः, सण्डश्चोदात्तः,
डित्त्वाट्टिलोपः । तस्मै, अदिरित्यनुवृत्तौ, त्वजियजितनिभ्यो डिटिति
तनेतेरदिःप्रत्ययः, डित्त्वाट्टिलोपे प्रत्ययखरेण तण्ड उदात्तः, त्वदा-
द्यत्वं, एकादेश उदात्तेनोदात्तः (पां ८ । २ । ५ ।) इत्युदात्तः, सावे-
काचस्तृतीयादिर्विभक्तिः (पां ६ । १ । ६८ ।) रितिविभक्तेरुदात्तत्वे
प्राप्ते प्रथमैकवचने अवर्णान्तत्वात्, नगोश्चन् साववर्ण (पां ६ ।
१ । १८२ । इति निधेयः । इन्द्राय, इन्द्रण्ड्यो रण्प्रत्ययान्तो निपा-
तितः, निच्चादाद्युदात्तः, कर्मणायमभिप्रैतिससम्पदानं (पां ६ । ४ ।
३२ ।) इत्यत्र क्रियायद्दृष्टं कर्त्तव्यमिति वचनात्, गानक्रियया प्राप्त-
त्वात् सम्पदानत्वेन चतुर्थी ॥ १० ॥ इति प्रथमस्य प्रथमेऽष्टमो वर्गः ॥ ८ ॥

आत्वितिरुक्तं दशर्चं, सूरूपकृतं दशैत्यनुवृत्तौ, आतु युञ्जन्तीत्येव
मनुक्रान्तत्वात्, ऋधिच्छन्दोदेवताविनियोगः पूर्ववत्, विशेषविनियो-
गस्तु अतिरात्रे तृतीयपर्याये मैत्रावरुणश्च स्तोत्रियोऽयं त्वचः ।
अतिरात्रे पर्यायाणामिति खण्डे आत्वेता निषोदतेत्युक्तत्वात्, तत्र प्रथ-
माष्टममाह आत्वेति । तु शब्दः क्षिप्रार्थो निपातः, दाभ्यामाङ्भ्या-
मन्वेतुमितशब्दोऽभ्यसनीयः, हे सखायः ऋत्वजः क्षिप्रमस्मिन् कर्म-
ण्यागच्छत, आदरार्थोऽभ्यासः, आगत्य च निषोदत उपविशत, उप-

१ २ ॥ पुरुतमं पुरुणामीशानं वार्याणां ॥

इन्द्रं सोमे सचा सुते ॥

विश्व चेन्मभिप्रगायत सर्वतः प्रकर्षेण स्तुत । कीदृशाः, स्तोमवाहसः,
त्रिवृत् पञ्चदशादिस्तोमानस्मिन् कर्मणि वहन्ति प्रापयन्ति । आतु,
आ, निपातत्वादाद्युदात्तः । इत, इणगतौ, द्यचोऽतस्तिङ् (पां ६ । १ ।
१३५ ।) इति संहितायां दीर्घत्वं । नि, निपातत्वादाद्युदात्तः ।
सीदत, पाप्माभ्यास्याप्तादात् (पां ७ । १ । ७८ ।) इत्यादिना सदेः
सीदादेशः, सदिरप्रतेः (पां ८ । १ । ६६ ।) इति संहितायां घत्वं ।
अभि, उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति वचनात् प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वं ।
स्तोमवाहसः, अर्त्तिवस्तुसुहृद्भुक्षिन्नुभायावापदियक्षिमीभ्यो मन्निति
स्तौतिरौणादिकोमन्प्रत्ययान्तः स्तोमशब्दः, निष्वादाद्युदात्तः । स्तोमं
वहन्तीति स्तोमवाहसः, वहिहाधाज्भ्यश्चन्दसीयौणादिकोऽसुन्प्रत्ययः,
तत्र खिदित्यनुवृत्तेः, अत उपधायाः (पां ७ । २ । ११६ ।) इत्युपधाया
वृद्धिः, वृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते, गतिकारकोपपदयोः पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वञ्चैत्यौणादिकसूत्रात् समास आद्युदात्तः ॥ १ ॥

द्वितीयाम्बमाह पुरुतममिति । सखायोऽभिप्रगायतेति पद-
द्वयमत्रानुवर्त्तते, हे सखाय ऋत्विजः, सचा यूयं सर्वैः सह, यद्वा सचा
परस्परसमवायेन सुते अभिषुते सोमे प्रवृत्ते सतीन्मभिप्रगायत ।
कीदृशमिन्द्रं, पुरुतमं पुरुन् बहन् शत्रून् तमयति ग्लापयतीति पुरु-
तमः, पुरुणां बहन्नां वार्याणां वरणीयानां धनानां ईशानं स्वामिनं ।
पुरुतमं, तमुग्लानइति धातोर्ल्यन्तात् पचाद्यचि चित्त्वादन्तोदात्तत्वेऽपि
वृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा, परादिश्चब्दसि बङ्गत्वं (पां ६ । २ ।
१६६ ।) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । पुरुणां, पूषाणनपूरणयोरित्यस्मात् कुरि-
त्यनुवृत्तौ, पुमिदित्यधिगृध्रिगृध्रिगृध्रिभ्यश्चैत्यौणादिकः कुः प्रत्ययः,
कित्वाद्गुणनिषेधे, उदीद्यपूर्वस्य (पां ७ । १ । १०२ ।) इत्युकारः, उरण
रूपरः (पां १ । १५२) इति ऋस्थानजोऽण् रूपरः, प्रत्ययस्वरैरान्तोदात्तः
पुरुशब्दः, अतो मतुपि, ऋखादन्तोदात्तात् पुरुशब्दात् परस्य
नामो, नामन्यतरस्यां (पां ६ । १ । १७७ ।) इत्यन्तोदात्तत्वं ।
ईशानं, ईशयेत्यर्थ इति धातोर्नुदात्तत्वात् परस्य शानघो णसार्वाधा-
नुदात्तत्वं । वार्याणां, वृद्ध सम्भक्त्यावित्यस्मात्, ऋहलोऽर्थे

१३१ स घा नो योग आभुवत् स राये स पुरन्ध्यां १ गमद्वाजेभिरा स नः ॥

(पां ३।१।१२४।) इति ख्यत्, क्वम्बिधौ हि वृजएव ग्रहणं न वृद्धः, तितस्वरितं (पां ६।१।१८५।) इति प्रत्ययस्वरितं बाधित्वा, ईडवन्दवृशंसदुष्टां ख्यतः (पां ६।१।२१४।) इति ख्यदन्तस्याद्युदात्तत्वं यतोऽनावः (पां ६।१।२१३।) इत्यत्र तु ख्यतो ग्रहणं न भवति, तस्य ह्यनुबन्धकत्वात्, एकानुबन्धग्रहणे न ह्यनुबन्धकस्येति नियमात् । सचा, षचसमवाये, धात्वादेः घः सः (पां ६।१।६४।) इति षस्य सत्वं, सम्प्रदादित्वाद्भावे क्तिप्, तृतीयैकवचनं, धातुखरेणाद्युदात्तः, सर्वे विधयश्चन्द्रसि विकल्पन्त इति न्यायेन, सावेकाच इति सूत्रं न प्रवर्तते, सचेत्यस्य निपातत्वपक्षे स्पष्टमाद्युदात्तत्वं ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह स घा न इति । घ शब्देऽवधारणार्थो निपातः, सर्वैस्तच्छब्दः सम्बध्यते, स घ, स एवेन्द्रः पूर्वमन्वेक्तगुणविशिष्टो नोऽस्माकं योगे पूर्वमप्राप्तस्य पुरुषार्थस्य सम्बन्धे आभुवत् आभवत्, पुरुषार्थं साधयत्वित्यर्थः । स एव राये धनार्थं आभुवत् आभवत्, । स एव परन्ध्यां योषित्वाभुवत् आभवत् । यद्वा बज्रविधायां बुद्ध्यावाभुवत् आभवत्, पुरन्धिर्बज्रधीरिति यास्कः । स एव वाजेभिर्देयैरङ्गे सह नोऽस्मानागमदागच्छत् । घ, चादयोऽनुदात्ताः, संहितायां, ऋचि । तु नु घ मच्चु तङ्कुचोरुध्याणां (पा ६।३।१३३।) इति दीर्घः । योगे, घञौ जित्वादाद्युदात्तत्वं । भुवत्, भूयात्, भवतेराशीर्लिङि परतो, लिङ्गाशिष्यङ् (पां ३।१।६६।) इत्यङ्प्रत्ययः, तस्य डित्वेन गुणाभावादुवडादेशः, किदाशिषि (पां ३।४।१०४।) इति यासुट् न भवति, अनित्यमागमशासनमिति वचनात्, तिङ्ङ तिङ्ङः (पां ८।१।२८।) इति निपातः । ऊडिदम्पदाद्यप्युभयः (पां ६।१।१७१।) इत्येतस्य विभक्तोरुदात्तत्वं । पुरन्ध्यां, पुरन्धिः पुरुधीः, पृषोदरादित्वादुकारस्यामादेशः, ईकारस्य ऋखख, आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां क्न्दस्युपसङ्ख्यानमिति वार्तिकेनाद्युदात्तत्वं, अथवा पुरं शरीरं धीयतेऽस्यामिति, कर्मण्यधिकरणे च (पां ३।३।६३।) इति किः प्रत्ययः, अणुक्छान्दसः, नव्विषयस्यानिसक्तस्येति पुरः शब्द आद्युदात्तः, दासोभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गमत्, गमे-

१ ४ १ यस्य संस्थे न वृण्वते हरी समत्सु शत्रवः १

तस्मा इन्द्राय गायत ॥

१ ५ १ सुतपात्रे सुता इमे शुचयो यन्ति वीतये १

सोमासो दध्याशिरः ॥ ६ ॥

लटस्तिप्, इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (पां ३।४।६७।) इतीकार-
लोपः, बङ्गलं कृन्दसीति शपोलुक्, लोटोऽडाटौ (पां ३।४।६४।)
इत्यडागमः, आगमा अनुदात्ता इति फिट्छत्रेण तस्यानुदात्तत्वे धातु-
स्वर एव शिष्यते । वाजेभिः, वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह यस्य संस्थे इति । समत्सु युद्धेषु यस्येन्द्रस्य संस्थे
रथे युक्ता हरी दावश्चै शत्रवो न वृण्वते न सम्भजन्ते, रथमश्चै च
दृष्ट्वा पलायन्त इत्यर्थः, तस्मा इन्द्राय तत्सन्तोषार्थं हे ऋत्विजो
गायत स्तुतिं कुरुत । रणइत्यादिषु घट्चत्वारिंशत्सङ्ख्याकेषु सङ्गा-
मनामस्तु समत् समो रण इति पठितं । संस्थे, सम्यक् तिष्ठतीति-
संस्थो रथः, आतश्चोपसर्गे (पां ३।१।१२६।) इति क प्रत्ययः,
छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृण्वते, प्रत्ययस्वरणाकार उदात्तः, सति
शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति परिभाषया, तिङ्ङ तिङ्ङ इति
निघ्रातो न भवति, यदृत्तान्निव्यं (पां ८।१।६६।) इति प्रतिषेधात्,
पञ्चमीनिर्देशे ऽप्यत्रव्यवहितेऽपि कार्यमिष्यते । हरतो रथमिति हरी
अश्वा, इन् इत्यनुवृत्तौ, हृपिषिरुहितिर्विदिकिदिकीर्त्तिभ्यश्चैत्यौणा-
दिक इन् प्रत्ययः, निच्चादाद्युदात्तत्वं । समत्सु, सम्पूर्वादतेः क्षिप् ।
शत्रवः, श्रुतिः सौत्रो धातुर्हिसार्थः, रु श्रुतिभ्यां कृन् इत्याद्यादिकः कृन्-
प्रत्ययः, निच्चादाद्युदात्तत्वं । तस्मै, सावेकाचः (पां ६।१।२६८।) इति
विभक्त्युदात्तस्य, न गोश्वन् साववर्ष्य (पां ६।१।१८२।) इति
प्रतिषेधात्, प्रातिपदिकस्वरः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह सुतपात्रे इति । इमे सोमासः, अस्मिन् कर्मणि
सम्पादिताः सोमाः सुतपात्रे अभिषुतस्य सोमस्य पानकर्त्रे, घृथर्थे-
चतुर्थी, तस्य पातुर्वीतये भक्ष्यार्थं यन्ति तमेव प्राप्नुवन्ति । कीदृशाः
सोमाः, सुताः अभिषुताः शुचयः दशापवित्रेण शोधितत्वाच्छुद्धाः । दध्या-
शिरः, अवनीयमानं दधि आशीर्दीघघातकं येषां सोमानां ते दध्याशिरः ।

१ ई १ त्वं सुतस्य पीतये सद्यो वृद्धो अजायथाः १ इन्द्र ज्यैष्ठ्याय सुक्रतो ॥

सुतपात्रे, सुतं पिवतीति सुतपावा, वनिपः पित्वाद्वातुस्वर एव शिष्यते, समासे द्वितीया पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । शुचयः, शुचदीप्ता, इन्नित्यनुवृत्तौ, इगुपधात् किदित्याद्यादिक इन्, कित्वा-ल्लघूपधगुणाभावो नित्वादाद्युदात्तत्वं । वीतये, वीगतिप्रजनकान्धश्रनखादनेष्वित्यस्मात्, मन्त्रे वृषेपचमनविदभूवीरा उदात्ताः, (पां ३।३।६६।) इति क्तिनुदात्तः । सोमासः, घुञ् अभिषवे, अर्त्तिघुस्तुमुङ्गदधुद्धी-त्वादिना मन्, नित्वादाद्युदात्तः, आञ्जसेरसुक (पां ७।१।५०) इत्यसु-गागमः । दध्याशिरः, दधाति पुण्यातीति दधि, डुधाञ् धारणपोषणयोः, आट्टगमहनजनः किकिनौ लिट् च (पां ३।२।१७१।) इति किन्, लिङ्-झावाद्धिर्भावः, कित्वादाकारलोपः, नित्वादाद्युदात्तत्वं । इह हिंसायां, इदृणाति हिनस्ति सोमेऽवनीयमानं, स तु सोमस्य स्वाभाविकं रसं, ऋजीष-त्वप्रयुक्तं नीरसं दोषं वेत्याशीः, किपि, ऋतइद्वाताः (पां ७।१।१००।) इतीत्वं, रपरत्वञ्च, दध्येव आशीर्येषां सोमानां ते दध्याशिरः, बङ्गवीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ५ ॥ इतिप्रथमस्य प्रथमे नवमो वर्गः ॥ ६ ॥

आत्वेति सूक्ते षष्ठोऽष्टचमाह त्वं सुतस्य पीतय इति । सुक्रतो शोभन-कर्मन् शोभनप्रज्ञ वा, हे इन्द्र, त्वं सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य पीतये पानार्थं, ज्यैष्ठ्याय देवेषु ज्येष्ठत्वार्थं च, सद्यस्तस्मिन्नेव क्षणे वृद्धोऽजायथाः अभिवृद्धोऽप्यस्तेन युक्तोऽभूः । पीतये, पा पानइत्यस्मात्, स्थागापापचो-भावे (पां ३।३।६५।) इति क्तिन्, घुमास्थागापा (पां ६।४।६६।) इत्यादिना ईत्वं, तस्य नित्वेऽपि व्यत्ययेन प्रत्ययोदात्तत्वं, उत्तरसूत्रगत-मुदात्तपदमत्रापि वा योजनीयं । सद्यः, सद्यः परस्परार्थैषमः (पां ५।३।२२।) इति समानेऽहनीत्यर्थे समानस्य सभावो, यच्च प्रत्ययो निपा-त्यते, प्रत्ययस्वरेशोदात्तः । वृद्धः, वृधु वृद्धौ, उदितो वा (पां ७।२।५६) इति क्ता प्रत्ययेन इटो विकल्पितत्वात् यस्य विभाषा (पां ७।२।१५।) इति निष्ठायामिट्प्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरेशोदात्तः । ज्यैष्ठ्याय, ज्येष्ठस्य भावो ज्येष्ठः, गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च (पां ५।१।१२४।) इति ञ्, कित्वादाद्युदात्तः ॥ ६ ॥

- १ ७ १ आ त्वा विशन्त्वाशवः सोमास इन्द्र गिर्वणः १
 शं ते सन्तु प्रचेतसे १
 १ ८ १ त्वां स्तोमा अवीवृधन्त्वामुक्था शतक्रतो १
 त्वां वर्धन्तु नो गिरः १

सप्तमीमृचमाह आत्वा विशन्त्विति । हे इन्द्र, त्वां सोमासः सोमा आविष्टन्तु आभिमुरख्येन प्रविष्टन्तु । कीदृशाः सोमाः, आशवः सवन-
 चये प्रकृतिविकृत्योर्वा व्याप्तिमन्तः । कीदृशेन्द्र, गिर्वणः, गीर्भिःस्तुतिभिः
 सम्भजनीयदेवविशेष, गिर्वणो देवो भवति गीर्भिरेनं वनयन्तीति
 यास्कः, तथाविध हे इन्द्र, ते * तव प्रचेतसे प्रकृत्यज्ञानाय शं सुखरूपाः
 सोमाः सन्तु । गिर्वणः, गृणन्तीति गिरः स्तुतयः, गू शब्दे क्षिपि, ऋत
 इडातोः (पा० १।१।००) इतीत्वं, उपरत्वं च, गीर्भिर्वण्यते सेव्यत इति
 गिर्वणः, वनघण संभक्तौ, सम्भक्तिः सेवा, सर्वधातुभ्योऽसुन्नित्यौणादिक-
 ऽसुन् प्रत्ययः । प्रचेतसे, बज्रग्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ७ ।

अष्टमीमृचमाह त्वां स्तोमा इति । हे शतक्रतो बज्रकर्मन् बज्र-
 प्रज्ञ वेन्द्र, त्वां स्तोमाः सामगानां स्तोत्राणि अवीवृधन् वर्द्धितवन्तः,
 तथा बह्वृचानामुक्थाः शस्त्राणि त्वामवीवृधन्, यस्मात् पूर्वमेवमासीत्
 तस्मादिदानीमपि नाऽस्माकं गिरः स्तुतयस्त्वां वर्द्धयन्तु अतिवर्द्धं
 कुर्वन्तु । स्तोमाः, अर्त्तिषुस्तुखित्यादिना मन्, मनो निच्चादाद्युदात्तः ।
 अवीवृधन्, वृध् वृद्धौ, इत्यस्माख्यन्ताङ्गुलिचङि, उरत् (पां ७ । ४ ।
 ६६) इति वृधेरुपधाया ऋकारस्याकारविधानादन्तरङ्गोऽपि गुणो
 बाध्यते, द्विर्भावहलादिशेषसन्वद्भावेत्वदीर्घत्वाडागमाः । उक्थाः
 उक्थानि, पा तृ तुदि विचि वचि सिचिभ्यस्थगिति वचैस्थक्प्रत्यय
 षौणादिकः, तस्य कित्वात् सम्प्रसारणं, श्रेष्ठन्दसि बज्रन् (पां ६ । १ ।
 ७०) इति श्रिलोपो न लोपश्च, प्रत्ययस्वरेशोदात्तः, असामर्थ्यात्
 आमन्वितस्यापि न पराङ्गवद्भाव इति नाद्युदात्तत्वं । वर्द्धन्तु, अन्त-
 र्भावितवर्धार्थादुर्ध्ववर्धयेन परस्मैपदं ॥ ८ ॥

१ ६ १ अक्षितोतिः सनेदिमं वाजमिन्द्रः सहस्रिणं १
यस्मिन् विश्वानि पौस्या १

नवमीष्टचमाह अक्षितोतिरिति । इन्द्र, इमं वाजं सोमरूपमग्रं
सनेत् सम्भजेत् । कीदृश इन्द्रः, अक्षितोतिः, अक्षितिरक्षणाः, कदा-
चिदपि रक्षां न विमुञ्चतीत्यर्थः । कीदृशं वाजं सहस्रिणं, प्रकृतौ
विकृतौ च प्रवर्त्तमानत्वेन सहस्रसङ्ख्यायुक्तं । यस्मिन्वाजे विश्वानि
सर्वाणि पौस्या पुंस्त्वानि बलानि वर्त्तन्ते, तदृशं वाजमिति पूर्वत्रा-
न्वयः । अक्षितोतिः, ननु क्षि क्षयइत्ययं धातुरकर्मकः, तस्य च
कर्माभावादधिकरणे भावे कर्त्तरि वा क्तप्रत्ययेन भवितव्यं, तदिह
यदि कर्त्तर्यधिकरणे वा स्यात्, तदा तयोरर्थयोर्ण्यत्प्रत्ययस्याविधा-
नात् क्षियइत्यनुवृत्तौ, निष्ठायामण्यदर्थे (पां ६।४।६०।) इति
दीर्घेन भवितव्यं, तथाच, क्षियोदीर्घात् (पां ८।२।४६।) इति
निष्ठानत्वे अक्षीयेति स्यान्नचाक्षितेति अथ नपुंसके, भावे क्तः (पां
३।३।११४।) इति भावपरः क्षितशब्दे गृह्यते, तदा तस्य
ण्यदर्थत्वेनाण्यदर्थ इति निषेधात् दीर्घनत्वयोरभावात् क्षितमिति
सिद्ध्यति, तदा तु नञ्त्पुरुषः प्रकृतेन नान्वेतीति, न विद्यते क्षितमत्रेति
बहुव्रीहियैव भवितव्यं, तथाच, नञ्सुभ्यां (पां ६।२।१०२।) इत्यु-
त्तरपदान्तोदात्तत्वं स्यात्, पुनरुक्तिशब्देन बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वेन स एव स्वरस्तिष्ठेदित्यभिमतमाद्युदात्तत्वं न सिद्ध्येदिति,
सत्यं, अतएवात्र क्षिधातुरन्तर्भावितव्यर्थो गृह्यते, तेन सकर्मकत्वात्
कर्मण्येषा निष्ठा, ततश्चाण्यदर्थ इति निषेधात्, दीर्घो निष्ठानत्वञ्च न
भविष्यति, तथा च नञ्त्पुरुषे नक्षिता अक्षिता अक्षयितेत्यर्थः,
तत्र चाथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन नञ् उदात्तत्वं पुनरुक्तिपदेन बहु-
व्रीहौ स एव स्वरः स्यास्यतीति न कोऽपि दोषः । रि क्षि चिरि गिरि
दा श्रुट हिंसा दान निकेतनेषु, द्रुहजिघांसायामिति, क्षियोतेर्हिंसा-
र्थस्य वा कर्मणि निष्ठा, तथा चाक्षितोतिरित्यर्थे नकोऽपि दोषः,
उक्तकमेण स्वरः सिद्ध्यतीति । सनेत्, वन घञ सम्भक्तौ, भौवादिकः वाजं,
उवादिवादाद्युदात्तः । इन्द्रं, आद्युदात्तः । सहस्रिणं, सहस्रमस्यास्तीति,
अत इति ठनौ (पां ५।२।११५।) इति इनिः प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः ।